

VILNIAUS UNIVERSITETAS
FILOLOGIJOS FAKULTETAS

Vaida Venskutonytė

Literatūros antropologijos ir kultūros studijų programa

Kultūrinė egzodo trauma Liūnės Sutemos ir Laimos Vincės kūryboje

Magistro darbas

Darbo vadovas prof. dr. Paulius Subačius

Ginti leidžiama _____

2021 m. gegužės 25 d.

Vilnius, 2021

Anotacija

Vaida Venskutonytė, *Kultūrinė egzodo trauma Liūnės Sutemos ir Laimos Vincės kūryboje*. Magistro darbas, vadovas prof. dr. Paulius Subačius, Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas, 2021, 64+XXXII p.

Magistro darbe kultūrinės egzodo traumos aspektu analizuojama Laimos Vincės ir Liūnės Sutemos (Zinaidos Nagytės-Katiliškienės) kūryba. Į analizę įtraukti septyni Liūnės Sutemos poezijos rinkiniai („Tebūnie tarytum pasakoj“ (1955); „Nebėra nieko svetimo“ (1962); „Bevardė šalis“ (1966); „Badmetis“ (1972); „Vendeta“ (1981); „Grafitti“ (1993); „Tebūnie“ (2006)) ir naujausias Laimos Vincės romanas „This is Not My Sky“ (2017/2018) (liet. „Tai ne mano dangus“). Šio darbo tikslas – atskleisti literatūrinę traumos koncepciją. Daroma prielaida apie plataus spektro egzodo kultūrinės traumos ženklų visumą ir literatūrinę koncepcija laikoma naratyvo fikcinių situacijų, atskleidžiančių subjektų būsenas, konsteliaciją. Dėl to pasirinkta susisteminti klasikinius bei naujausius psichologų, sociologų ir antropologų tyrimus apie psichologinę bei kultūrinę traumą. Dėmesys baigiamajame darbe fokusuojamas į kultūrinės traumos elementus, tačiau neatmetami ir psichologiniai traumos ženklai. Surinkta teorinė traumos sampratos apžvalga vertinga naujo termino (egzodo trauma) formuluotei ir analizei literatūroje. Magistro tema yra aktuali kelioms disciplinoms ir plačiajam skaitytojui ratui, nes mažai moksliniu aspektu tyrinėta egzodo trauminės patirties koncepcija išėivių kūryboje, paveikusi mūsų šalies kultūrinę refleksiją. Atliekant baigiamąjį darbą buvo prieita prie išvados, kad skirtingų žanrų, meninės vertės kūriniuose dominuoja egzodo kultūrinės traumos esminiai ženklai: mirties baimė, trauminiai sapnai, komplikotas gedulas, tarpgeneracija, potrauminis augimas. Liūnės Sutemos poezijoje reikšmingai atrasta agresijos išraiška ir sąsaja su poetine laikysena, kuri iki tol vadinta „šiaurietiška“. Vincės romanas naudingas aprėpiant kompleksinės traumos sampratą (sovietinio režimo represijas ir egzodą), kuri liudija priverstinę emigraciją kaip gyvybės saugą nuo žiauraus okupanto. Sovietinės okupacijos trauma šiame darbe nėra analizuojama, tačiau atkreiptinas dėmesys į jos organišką susiliejimą su išėivių tragiškais patirtimis: namų, artimųjų ir kultūros netektimi.

Raktažodžiai: Liūnė Sutema, Laima Vincė, kultūrinė trauma, egzodas, komplikotas gedulas, potrauminis augimas, tarpgeneracija.

TURINYS

ĮVADAS.....	4
1. TEORINĖ DALIS.....	8
1.1. Psichologų traumos samprata: nuo isterijos iki feminizmo.....	8
1.2. Sociologų traumos samprata: kultūrinio audinio už–mir(š)tis	12
1.3. Antropologų traumos samprata ir tarpgeneraciniai santykiai.....	16
1.4. Traumos kritika ir diskusijos: nepatogios išvados.....	17
2. ANALITINĖ DALIS	19
2.1. Traumos žemėlapis Laimos Vincės romane „This is Not My Sky“ („Tai ne mano dangus“)	19
2.1.1. Traumos ryšys su mirties baime: išgyvenusieji	19
2.1.2. Komplikuotas –„areštuotas“– gedulas	21
2.1.3. Išgyvenusiojo kaltė	24
2.1.4. Trauminiai sapnai: košmarai neateina, jie čia.....	26
2.1.5. Tarpgeneracija: palikimas antrajai kartai.....	29
2.1.6. Potrauminis augimas: atgimimas iš pelenų.....	30
2.2. Traumos žemėlapis Liūnės Sutemos poezijoje	31
2.2.1. Trauminiai sapnai: savasties įstrigimas tarp	31
2.2.2. Agresija: aukos ir budelio metamorfozė	33
2.2.3. Komplikuotas gedulas: antiderybos su Dievu.....	40
2.2.4. Mirties formos Liūnės Sutemos poezijoje	49
2.2.5. Tarpgeneracija: tulžies karta.....	55
2.2.6. Potrauminis augimas: Sutemos kūrybos žemė.....	56
2.3. Laimos Vincės ir Liūnės Sutemos kūrybinė sankirta: apibendrinimas	57
IŠVADOS	60
SUMMARY	61
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	62
PRIEDAI.....	I

ĮVADAS

Vytautui Kubiliui rūpėjo namų netekties tragedija, kurią jautriai išgyveno ir kūryboje įmažino išeiviai. Kritikas taikliai palygino rašytojo ir tapytojo egzistencinę dramą pastebėdamas, kad paveiklas gimsta iš dažų, kurių kilmė gali būti itališka, prancūziška, vokiška – skirtumo nėra. Rašytojo kūrinys išsiskiria savita prigimtimi iš kitų meno kūrinių: jį sudaro žodžiai, pilni dvasinės materijos, kurių negalima pakeisti vokiškais, angliškais ar prancūziškais (Kubilius, 2003: 48–52). Šis subtilus pastebėjimas paskatino iškelti klausimą: kokią traumą patyrė egzodo rašytojai, netekę namų ir gyvos kalbos. Man, šio baigiamojo darbo autorei, taip pat kilo daug asmeninių klausimų apie Amerikoje užaugusį senelį ir jo sprendimą sugrįžti namo. Noras suprasti namų magnetizmą susiejo akademinį ir gyvenimišką smalsumą.

Magistro darbe dėmesys fokusuojamas į tyrimo **naujumą ir aktualumą**. Pasirinkta retai moksliniais tyrimais Lietuvoje nagrinėjama tema, atsižvelgiama į tai, kad tyrėjų dėmesys dažniausiai kryo į Holokaustą bei sovietmečio represijas, o išeiviai liko marginalų pozicijoje. Daugiausia darbų apie egzodą sukūrė humanitarai, kurie nekėlė dilemos dėl traumos termino pagrįstumo. Buvo pastebėta, kad itin naujas žingsnis – nagrinėti traumą platesniu aspektu, aprėpiančiu ne tik psichologinę, bet ir kultūrinę pusę. Šiam žingsniui įgyvendinti buvo pasirinkta tarpdalykinė perspektyva. Tema iš tiesų yra aktuali lituanistams, psichologams, sociologams ir kitiems skaitytojams dėl praėjusio amžiuje vykusios lietuvių masinės emigracijos į Vakarų, palietusios daugelio šeimų. Turime nemažai prozos bei poezijos, kurioje reflektuojamas „išsakymų“ fenomenas, pasak Kubiliaus, iki šiol deramai nesuvalkotas žmogaus egzistencijos pamatinis poreikis.

Magistro darbo **tikslas** – atskleisti literatūrinę traumos koncepciją. Daroma prielaida apie plataus spektro egzodo kultūrinės traumos ženklų visumą pasirinktų autorių tekstuose, literatūrine koncepcija laikoma naratyvo fikcinių situacijų, atskleidžiančių subjektų būsenas, konsteliacija. Liūnės Sutemos poezija buvo pasirinkta dėl vientisumo kriterijaus ir hipotezės, kad traumos elementų gausa išplitusi visoje kūryboje. Ieškant antro autoriaus buvo pasirinkta netikėta kompozicija, atsisakyta klasikinio dviejų poetų derinimo ir nuspręsta nagrinėti naująjį Laimos Vincės romaną „This is Not My Sky“ (2017/2018) (liet. „Tai ne mano dangus“). Atsižvelgiant į tyrimo tikslą buvo keliami **šie uždaviniai**:

1. Atlikti istorinę traumos sampratos apžvalgą keliuose disciplinose ir išgryninti kultūrinės egzodo traumos sampratą.
2. Apžvelgti kultūrinės egzodo traumos elementus (išgyvenusiojo kaltę, sapnus, mirties grėsmę, tarpgeneraciją, potrauminį augimą) naratyvo plotmėje.
3. Apžvelgti simbolius poezijoje, kurie suponuoja kultūrinės egzodo traumos sampratą: sapnus, mirties baimę, agresiją, tarpgeneraciją, potrauminį augimą.
4. Palyginti, kaip skirtingos prabos autorių kūrinuose veikia kultūrinės egzodo traumos koncepcija.

Darbo struktūra. Tyrimas padalintas į dvi pagrindines dalis: teorinę ir analitinę. Teorinėje dalyje apžvelgiama mokslinė psichologų, sociologų bei antropologų literatūra: derinami traumos klasikai ir naujausi tyrėjai. Siekiama atrasti, kaip traumos konceptas iškyla keliuose akademinuose laukuose ir šiame magistro darbe nagrinėti svarbiausius tyrėjų klausimus. Analitinė dalis kuriama pagal traumos teorijų rekonstrukciją, atitinkančią tyrimus bei išreiškiančią literatūrinės traumos koncepciją.

Sąvokos ir apibrėžimai. Magistro darbe svarbu apibrėžti pagrindines sąvokas: *trauma ir kultūros trauma, egzodas*. Pirmojo termino dominavimas, paplitimas įvairiuose akademinuose laukuose¹ ir dažniausiai netikslus vartojimas humanitariniuose tekstuose paskatino išsamiau šioje dalyje paaiškinti traumos teorijų kontekstą. Likusiems terminams skiriama sąlyginai mažiau dėmesio dėl siauresnės problemos imties ir kitų autorių atliktos išsamios analizės.

Žodis *trauma* (gr. τραῦμα) kilo iš senovės graikų kalbos ir reiškė kūno žaizdą (Oksfordo žodynas, 2009: 780). Ši samprata išplito medicinos srityje ir dominavo iki XIX a. Psichologiniai – psichiatriniai traumos tyrimai pasiekė brandą XX a. pab., kai įsitvirtino pirmieji oficialūs diagnozės kriterijai, kurie išplėtė traumos sampratos ribas. XX a. pab. – XXI a. pr. šia tema susidomėjo dar kelios disciplinos: sociologija, antropologija, literatūrologija. Naujausias traumos sampratos apibrėžimas yra pateiktas Amerikos psichiatrų asociacijos diagnostinės sistemos penktajame leidinyje DSM-V, kuriame trauma laikomas įvykis, kai patiriama mirtis ar jos grėsmė, sunkūs sužeidimai ar seksualinis smurtas (Pai ir kiti, 2017: 271). Būtent mirties rizika yra vienas iš esminių veiksnių. Žmogus susidūręs su mirties grėsme, patiria milžinišką distresą², baimę, bejėgiškumą, vidinę savinaiką.

Kadangi trauma susidomėjo vis daugiau skirtingų disciplinų, atsirado įvairių terminų. Vertėtų trumpai pristatyti dažniausiai vartojamus ir pasirinkti tinkamą šiam darbui. Traumos psichologijoje paprasčiausiai klasifikuojamos atsižvelgiant į laiko matmenį kaip trumpalaikės ir ilgalaikės³. Magistro darbe atsisakoma nagrinėti trumpalaikes traumas, nes jos nepalieka žymaus pėdsako ilgalaikėje atmintyje. Siekiama sutelkti dėmesį į ilgalaikius procesus, kurie gali transformuoti atmintį, tapatybę ir kultūrą. Kitos klasifikacinės kategorijos sociologų ir psichologų darbuose diferencijuojasi. Šaltiniuose trauma skirstoma į egzistencinę, kultūrinę arba kultūros, kultūrinę – istorinę, nacionalinę, istorinę, sociokultūrinę, socialinę, karo, postkolonijinę ir pan. Pagrindiniai terminai neretai vartojami kaip sinonimai skirtinguose akademinuose laukuose: vienos sąvokos išplečia, kitos siaurina traumos sampratos ribas. Šiame darbe nuspręsta vartoti dvejopą traumos sampratą: 1) psichologinę traumą, 2) kultūrinę traumą⁴. Pastaroji suvokiama kaip kultūrinio audinio (kalbos, istorijos, religijos, ekonomikos) naikinimas (Stamm ir kiti, 2004: 94–95, Sztompka, 2000: 458). *Kultūrinei traumai* dažniausiai priskiriami istoriniai įvykiai: Afrikos kolonizacija,

¹ Traumos sąvoka vartojama medicinoje, psichologijoje, psichiatrijoje, sociologijoje, literatūroje ir t.t.

² Neigiamas ir žalingas stresas.

³ Trumpalaikės apibūdina vieno karto įvykius (gamtinės nelaimės, autoavarijas, netikėtus užpuolimus). Ilgalaikės, priešingai, atskleidžia sąmoningai sukeltus procesus, sudėtingus stresorius ir komplikotas pasekmes, kurios gali veikti asmenį metų metus (Gailienė, 2015:12).

⁴ Kultūros trauma arba kultūrinė trauma šiame darbe, kaip ir kituose tyrėjų darbuose, suprantama sinonimiškai.

Amerikos vietinių pavergimas, Holokaustas, sovietmečiu vykusį įprastų socialinių ryšių destrukcija (Aarelaid-Tart, 2003: 214). *Kultūrinė trauma* gali pažeisti kolektyvo santykius, tapatybę, atmintį.

Danutės Gailienės knygoje „Ką jie mums padarė?“ konstatuojama, jog trūksta mokslinės informacijos apie emigrantų trauminę patirtį. Namų netektis ir svetima kultūrinė aplinka gali sukelti *egzistencinę traumą*. Siūlomas šis terminas, bet dar trūksta išsamių mokslinių tyrimų (Gailienė, 2008: 87–90). Kiti mokslininkai išsako abejonę dėl karo pabėgėlių trauminės patirties ir nesutinka, kad pabėgėlių grupė yra homogeniška. Traumų teorijose nėra įsitvirtinusio termino *pabėgėlių trauma*, nes laikomasi prielaidos apie individualią reakciją į išorinius veiksnius. Renos K. Papadopoulou rekomenduoja vertinti pabėgėlių situaciją atskirai ir pasitelkti klasifikaciją su trimis vertėmis: pozityvi, neutrali ir negatyvi reakcija į traumą. Tyrėjas sutinka, kad dalis asmenų yra traumuojami, tačiau ne absoliuti dauguma (Papadopoulou, 2007: 301–312). Neseniai atliktame tyrime su pabėgėliais iš Sirijos autoriai laikėsi priešingos nuomonės ir tvirtino, kad pabėgėliai patiria reikšmingai daugiau traumuojančių įvykių (kankinimų, žudymų), todėl dauguma yra linkę turėti psichinių sutrikimų (Zbidat ir kiti, 2020: 2). Nors mokslininkai nesutaria dėl karo pabėgėlių traumos masto, tačiau neneigia idėjos, kad jie gali ją patirti. Kadangi nėra įsitvirtinusio termino, šiame magistro darbe bus vartojami dvi sąvokos: *psichologinė ir kultūrinė traumas*. Holistinis traumos paveikslas šiame magistro darbe kuriamas derinant psichologinę, sociologinę, antropologinę paradigmas.

Egzodo sąvoka. Lietuvoje pirmaisiais išeiviais vadinti pavieniai rašytojai: Adomas Mickevičius (1798–1855), Andrius Vištelis-Višteliauskas (1837–1912) Vincas Pietaris (1850–1902). Istoriskai *emigracija* išpopuliarėjo XX a. po didžiųjų pasaulinių karų, kai prasidėjo masiniai pasitraukimai iš gimtosios žemės (Satkauskytė, 2011:5). Tinkamos sąvokos pasirinkimas sukėlė karštą polemiką: kategoriškai nesutarta, kaip pavadinti karo pabėgėlius. Vieni siūlė herojiškų tremtinių, kiti – balių kiškių metaforas (Ostauskas, 1974:12). 1945 m. siūlyta tragiškos tremties⁵ vizija – Vydūnas pasitelkė *tremtijos* žodį (Kuizininė, 2003:11). Šią viziją visgi nustelbė oponuojanti pusė, kuri teigė savanorišką pabėgimą „<...> iš savo krašto nebuvome ištremti, o patys apsisprendėme vėčiau palikti tėvynę, negu joje kęsti bolševikinę priespaudą“ (Girnius, 1968: 516). Taigi, tremties sąvokos atsisakyta, o kaip alternatyva šiai surizgusiai, pasak Girniaus, tremtinio – išeivio dialektikai pasiūlytas terminas *egzilis*⁶ (Girnius, 2014:210, Kuizininė, 2003:11). Dalia Satkauskytė teigė, kad kalbininkai siūlo atsisakyti termino *egzilis*, nors humanitariniame diskurse yra susiformavusi gaji tradicija, puoselėta Vytauto Kavolio (Satkauskytė, 2011:120).

Pasak Juozo Girniaus, *egzodas* labiau nei *egzilis* implikuoja savanorišką masinį išvykimą ir yra tinkamesnis literatūroje. Deja, abu žodžiai neapibrėžia tiksliai *tarp-būties* situacijos: „Nei tikri tremtiniai, nei tikri emigrantai – tokia neaiški mūsų padėtis. Joje slypi mūsų tragizmas – deja, ne klasiškai skaidrus, o painiai surizgęs“ (Girnius, 2014: 209–211). Svarbu paminėti ir dar vieną sąvoką, paplitusią ir dažnai

⁵ Tremties sąvoką vartoja Rimvydas Šilbajoris, Vladas Kulbokas.

⁶ Remiantis Oksfordo žodynu, 1) *egzilis* yra prievartinis iškeldinimas iš gimtinės (angl. „Enforced removal from one’s native land according to an edict or sentence“); 2) ilgalaikis savanoriškas pašalinimas iš gimtinės (angl. „Prolonged voluntary absence from one’s native land“).

sutinkamą įvairioje mokslinėje literatūroje – *išvietinimas* (angl. *displacement*). Pasak Dalios Kuizininės, tai nuasmenintas, ignoruojantis tautinį identitetą terminas – juo vadinami visi karo pabėgėliai, kuriuos globojo UNRRA⁷, IRO.⁸ Periodikoje ieškota alternatyvių lietuviškų versijų, tokių kaip *išvientinti* arba *perkelti* asmenys. Deja, šie terminai neįsitvirtino. Amerikoje gimtosios žemės ir kitų vertybių praradimas dažniausiai buvo siejamas su *egziliu*, *egzodu* arba *išeivija* (Kuizininė, 2003:11). Šiame darbe nuspręsta vartoti *egzodo* sąvoką, kuri suvokiama ne tik kaip gyvenamosios vietos pakeitimas, iškeliavimas, bet ir kaip artimųjų, namų ir plačiąja prasme kultūros netektis. Egzodas Antrojo pasaulinio karo metais grindžiamas ir motyvuojamas grėsme gyvybei⁹, o ne ekonominės gerovės stygiu. Apie šiuolaikinę emigracijos bangą nerašome. Nors pasirinktos rašytojos nėra amžininkės, tačiau kūrinuose pavaizduota to paties istorinio laikmečio meninė tikrovė: namų netektis, gyvenimas po Antrojo pasaulinio karo katastrofos.

Egzodo patirtį literatūroje tyrinėjo Dalia Satkauskytė¹⁰, Laima Bucevičiūtė¹¹, Laura Laurušaitė¹², Ramūnas Čičelis¹³, Kristina Bartkienė¹⁴, Dainius Sobeckis¹⁵ ir kiti. Apie trauminės patirtis egzodo kūriniuose rašė Čičelis, kuris trauminiu aspektu nagrinėjo Gavelio ir Škėmos kūrybą, Laurušaitė taip pat analizavo Škėmos romaną, Gabija Bankauskaitė ir Justina Andriukevičiūtė – kultūrinę traumą Balio Sruogos romane „Dievų miškas“, o Ramunė Bleizgienė¹⁶ tyrė traumą Gabrielės Petkevičaitės – Bitės ir Jono Biliūno kūryboje. Apie Liūnę Sutemą Virginija Paplauskienė parašė monografiją¹⁷, Vytautas Kavolis¹⁸ aprašė poetės generaciją ir pagrindines kūrybos dominantes, Rimvydas Šilbajoris akcentavo lyrinio subjekto laikysenas, Viktorija Daujotytė – šiaurietišką kalbėjimo toną. Taip pat autorės kūrybą reikšmingai nagrinėjo Satkauskytė, Solveiga Daugirdaitė, Dana Vasiliauskienė, Gitana Vanagaitė, Indrė Žakevičienė, Manfredas Žvirgždas, Inga Steponkutė, Ernesta Juknytė, Dalia Čiočytė, Laimutė Adomavičienė, Živilė Bilaišytė, Ugnė Morkūnaitė ir kt. Traumos aspektu poetės kūryba nėra iki šiol nėra aptarta, nors prielaidų ir užuominų būta humanitarų darbuose. Laima Vincė apskritai nėra sulaukusi svarbesnių tyrimų, ypač traumos tema. Žurnale „Metai“ esu publikavusi romano „Tai ne mano dangus“ (2018) recenziją¹⁹, kurioje akcentavau trauminės patirties svarbą.

⁷ UNRRA- United Nations Relief and Rehabilitation Administration, įsteigta 1943 m.

⁸ IRO – International Refugee Organization, įsteigta 1947 m. – ji pakeitė UNRRA funkciją.

⁹ „Iš kaimo kilusiam žmogui, kuriam emigruoti reiškia tam tikra prasme numirti“ (Juozas Eretas, cit. pagal Kuizininė, 2003: 11).

¹⁰ Dalia Satkauskytė, Egzilinė (ne)tapatybė naujausioje lietuvių emigrantų literatūroje, *OIKOS: lietuvių emigracijos ir diasporos studijos*, 2011, Nr. 2 (12) 120-129.

¹¹ Laima Bucevičiūtė, Meninė intelektualinė kūryba egzilyje, Vilnius, *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2006, Nr. 2, 95-114.

¹² Laura Laurušaitė, Imagologija kaip instrumentas (e)migracinio identiteto specifikai tirti, *Colloque*, 2014, Nr. 32, 117-136; Laura Laurušaitė, Lietuvių ir latvių artefaktai išėivijoje, *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2012, Nr. 14, 90-103.

¹³ Ramūnas Čičelis, Išėivijos lietuvių etikos ir kultūros steigis Algimanto Mackaus publicistikoje ir poezijoje, *Dienos ir darbai*, 2011, Nr. 55, 43-53.

¹⁴ Kristina Bartkienė, Moters gyvenimo formų įvairovė egzodo memuarinėje literatūroje (I. Mačiulytė-Guilford, E. Juodvalkė), *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2008, 155-161.

¹⁵ Dainius Sobeckis, Leonardo Andriekaus tapatybės klausimas: išėivis, tremtinys ar pabėgėlis? *Logos*, 2011, Nr. 67, 124-131.

¹⁶ Ramunė Bleizgienė, Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės – Bitės „Spauda leista“, ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“, *Žodis ir žmogus*, 2011, Nr. 2, 30-38.

¹⁷ Virginija Paplauskienė, *Liūnė Sutema: gyvenimo ir kūrybos keliais*, Kaunas, Naujasis lankas, 2009, 283 p.

¹⁸ Kavolis, Vytautas: *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*. Vilnius: Apostrofa, 2016; Kavolis, Vytautas: *Nužemintųjų generacija*, Vilnius: Vaga, 1994; Kavolis, Vytautas: *Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai*. Cleveland: Santara-Šviesa, 1968.

¹⁹ Vaida Venskutonytė, Mirti ir prisikelti, *Metai*, 2019, Nr.3. Žiūrėta: 2021 05 25 [https://www.zurnalasmetai.lt/?p=4394].

1. Teorinė dalis

1.1. Psichologų traumos samprata: nuo isterijos iki feminizmo

Šioje dalyje apžvelgsime svarbiausius traumos istorijos aspektus nuo XIX a. pab. iki XXI a. pr. Supažindinsime su pagrindiniais tyrėjais, jų nuopelnais ir reikšme. Paaiškinsime, kaip susiformuoja nauja traumos samprata, nes šiame magistro darbe nagrinėjama dar neįsitvirtinusi moksliniuose tyrimuose *kultūrinė egzodo trauma*.

Traumos „žemėlapis“ susideda iš gausybės darbų, vardų ir idėjų, todėl svarbūs istoriniai orientyrai. Vakarų kultūroje ši tema ilgą laiką buvo neaptariama, o viešumos sulaukė tik XIX a. pab. Traumos sampratą neretai ženklino žaizdos, lūžio, tylos ir netgi dvasinės mirties simboliai. Išties sunku pristatyti traumą nepasitelkus istorinės raidos. Neretai apibrėžimai lieka abstraktūs, neinformatyvūs (netgi klaidinantys) dėl traumos sampratos imties. Ši mįslė domino įvairių sferų atstovus: medikus, psichiatrus, psichologus, sociologus, istorikus, antropologus, literatūrologus ir kitus, todėl holistiniam traumos „paveikslui“ reikia skirtingų mokslininkų bendradarbiavimo. Kaip jau buvo minėta įvade, ankstyva traumos sampratos pradžia buvo siejama su medicina, o tarpdalykiniai traumos tyrimai plėtojosi su ilgalaikiais pertrūkiiais. Remiantis Harvardo universiteto profesorės Judith L. Herman siūloma klasifikacija galima išskirti tris pagrindines bangas, susitelkusias į isteriją, karo neurozes ir feminizmą (Herman, 2006: 28–56).

Pirmoji banga: isterijos tyrimai. XIX a. pabaiga pakrikštyta „herojišku isterijos amžiumi“ ir priskirtina pirmam laikotarpiui, kai traumos tyrimai intensyvėjo. Psichiatrų dėmesio centre atsidadė *isterija*, kuri daugelio gydytojų iki tol vertinta kaip išskirtinai moteriška liga. Šis psichinis sutrikimas buvo dažnas, bet ilgą laiką tyrėjams nerūpėjo išsami jo analizė ar bent jau kilmės priežastys – eurištiškai tikėta socialiniu mitu²⁰. Akcentuoti reikšmingi isterijos neurologiniai simptomai (pvz., kūno paralyžius, konvulsijos, amnezija), kurie vėliau aiškinti psichologiškai, tačiau tikroji jos priežastis liko neidentifikuota.

Kitas susidomėjimo isterija žingsnis sietinas su Pierre'o Janet ir Sigmundo Freudo darbais. Abu pripažino, kad neužtenka tik stebėti pacientės, privalu kalbėtis. Pokalbių analizė leido padaryti išvadą, kad isteriją sukelia psichologinė trauma; suformuluota „disociacijos²¹“ samprata, reikšminga iki šių laikų. Freud ir Josef Bruer šį sąmonės pokytį (disociaciją) vadino „dvilype sąmone“. Nustatyti

²⁰ Isterijos tyrimų autoritetu tapo garsus prancūzų neurologas Jean – Martin Charcot, kuris Salpertrijero ligoninėje tyrė prostitutas, elgetas bei pritraukė žymiausių neurologijos ir psichiatrijos atstovų dėmesį. Charcot organizavo viešas paskaitas Paryžiaus elitui (gydytojams, rašytojams, aktoriams): kvietė iš ligoninės jaunas moteris ir demonstravo isterijos simptomus. Drąsus Charcot sumanymas pakeitė požiūrį į isteriją: nuo liaudies teorijų pereita prie mokslinių tyrimų. Iki tol moterys buvo kaltinamos ligos simuliacija, abejota jos tikrumu. Būtent šis neurologas sumažino negatyvią visuomenės reakciją ir suteikė isterijos temai orumo (Herman, 2006: 28-30).

²¹ Sąvokos autoriumi yra laikomas Pierre Janet.

isterijos simptomai buvo siejami su iš atminties išstumtais įvykiais, manyta, jog „isterikai daugiausia kenčia nuo prisiminimų“ (Herman, 2006: 29–31). Norint palengvinti neurotiškus prisiminimus, siūlytas novatoriškas sprendimas: traumas gydyti kalba. Verbalinis metodas tapo Freudo mokyklos pradžia ir šiuolaikinės psichoterapijos pagrindu.

Sėkmingai prasidėję isterijos tyrimai sukėlė pasipiktinimą visuomenėje, todėl kolektyvinėje atmintyje buvo siekta ištrinti isterija sergančiųjų liudijimus²². Sugrįžimą prie klaidingų isterijos interpretacijų sąlygojo visas intelektualinis ir politinis klimatas. Prancūzijoje taip pat XIX a. vyko kova dėl galios švietime, norėta stiprinti mokslą, Charcot pasiūlė demonų mokslinį paaiškinimą. Vertinant iš šios perspektyvos galima teigti, kad isterijos tyrimai – pasaulietiška pergalė: seniau moterys buvo deginamos ant laužo, o po Charcot darbų tapo svarbia traumas tyrimų sritimi. Tačiau kai isterijos tyrimai atvedė iki seksualinės traumas, mokslininkai sulaukė visuomenės spaudimo²³ (Herman, 2006: 37-40). Tendencingas užmaršties efektas pasireiškė visuomenės mastu.

Antroji banga: karo neurozės ir isterijos giminystė. Idant prie traumas tyrimų būtų grįžta, prireikė žiaurių įvykių, paveikusių saugumo, pasitikėjimo pamatinius principus. Iki tol Vakarų civilizacijoje egzistavo mitas apie karo neurozę – manyta, kad trauma gali ištikti tik moraliai silpną asmenį. Ši nuostata stabdė traumas tyrimus – neigiamos konotacijos sąvoka lėmė objektyvaus vertinimo vengimą ir skatino ironiją: „Kiekvieną kartą neigimui įveikti reikėdavo, kad kiltų karas“ (Weisaeth cit. pagal Gailienė, 2008: 20). Pagrindiniu karo neurozės tyrėju tapo britų psichologas, psichiatras Charles S. Myers, kuris tyrinėjo kareivių psichinę sveikatą (Mikaliūnas ir kiti, 2013: 182–183).

Atliekant tyrimus paaiškėjo svarbus paradoksas: šokas pasireiškė ir tiems kariams, kurie nepatyrė fizinių traumų. Mokslininkai bandė akcentuoti psichologinę šios traumas kilmę – vėl grįžta prie bazinių XIX a. teiginių. Tačiau bandymas diagnozuoti traumą kariams (kaip ir neurotikėms) skatino gėdą. Karys, turintis trauminę neurozę, buvo vadinamas „karo luošiu“, nes nesugebėjo valdyti emocijų. Siūlyta užuot gydžius tokius pacientus, juos bausti. Pastarąją strategiją propagavo britų psichiatras Lewis Yealland²⁴. Jis taikė agresyvią šoko terapiją. Kaip opozicija Yealland perspektyvai iškilo humanistinė W.H.R. Rivers pasaulėžiūra. Jis teigė, kad karo neurozei būdinga *bona fide* būseną, kuri išrinka tik aukštesnės moralės karius. Liberalus gydytojas gynė karių orumą, palaikė antikarinę

²² Psichoanalizė tapo vidinių fantazijų tyrinėjimo sritimi: „Pagaliau buvau priverstas pripažinti, kad tos suvedžiojimo scenos niekuomet neįvyko, kad jos tebuvo fantazijos, kurias sukūrė mano pacientės (Freud cit. pagal Herman, 2006: 34).

²³ Freudo pokalbiai su pacientėmis kėlė nuostabą, nes terapinės analizės suponavo seksualinės neurozės išvadą. Moterys liudijo prievartą, išnaudojimą – netgi incestą. Sukaupęs gausią klinikinę medžiagą Freudas parengė ataskaitą „Isterijos etiologiją“ (angl. The Aetiology of Hysteria), kurios esmė – seksualinės traumas identifikacija ir sąsajos su ankstyvosios vaikystės patirtimis. Teoriškai atrodytų, kad Freud turėjo būti pasveikintas su reikšmingu moksliniu atradimu. Deja, įvyko priešingas efektas: psichoanalitiką atstūmė kolegos. Freud laiške rašė apie vienatvę: „Esu toks izoliuotas, kaip tik begali įsivaizduoti. Prigrasinta manęs išsižadėti, ir aplink mane veriasi tuštuma“ (Freud cit. pagal Herman: 2006: 39).

²⁴ Idėjas išdėstė 1918 m. parašytame traktate „Karo sukelti isteriniai sutrikimai“ (angl. „Hysterical Disorders of Warfare“).

manifestą „Kareivio deklaracijos“²⁵. Rivers pagrindinis pasiekimas buvo pripažinimas, kad bet kuris vyras kare gali palūžti (Herman, 2006: 42).

Nors po kiekvieno iš XX a. karinių konfliktų ligoninės buvo pripildytos pacientų su ilgalaikiais psichiatriniais negalavimais, tačiau karui pasibaigus visuomenė norėjo jį pamiršti, o ne tyrinėti traumas. Vis dėlto Antrojo pasaulinio karo išvakarėse iškilo Abram Kardiner, jauno amerikiečių psichiatro, figūra, pasirodė reikšmingi jo veikalai²⁶. Gydytojas suformulavo šiuolaikinius traumos sindromo kontūrus (artimus ir Janet), pripažino, kad neurozė yra isterijos forma. Dėl neigiamos isterijos konotacijos psichiatras pasiūlė kitą terminą – *karo neurozė*. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui amerikiečių psichiatrai priėjo prie išvados, kad nėra tokio dalyko, kaip pripratimas prie karo. Kaip apsauginis veiksnys nuo psichologinio išsekimo buvo akcentuojamas grupės ir vadų santykis. Psichiatrai pripažino, kad pasveikimui neužtenka tik atsikratyti prisiminimų ir patirti katarsį.

Deja, kareivių sveikata ir gyvenimas po karo nelabai ką domino – viešos ataskaitos deklaravo adaptacijos sėkmę (iš tiesų nevykdyti išsamūs tyrimai). Eilinį kartą įsigalėjo bendra amnezija, išstūmusi traumines patirtis (Herman, 2006: 42–50). Tyla baigėsi 1970 m., kai prasidėjo karas Vietname. Traumos tyrimų motyvacija šį kartą kilo ne iš medikų, bet pačių karo veteranų, kurie organizavo „rep“ grupes²⁷. Ši veteranų veikla pasiekė politinį lygmenį, buvo sukurta gydymo programa „Pagalba veteranams“, šimtai centrų, pradėti išsamūs psichiatriniai tyrimai, o turbūt svarbiausias rezultatas – potrauminio streso sutrikimas (PTSS) įgavo diagnozės statusą²⁸. Apibendrinant antrąją bangą, galima teigti, jog trauma paliečia abi lytis: tiek vyrus, tiek moteris. Istoriskai pirma susidomėta moterų isterija, tačiau pasauliniai karai iškėlė karo neurozės klausimą, kuris susiejo abi sritis į bendrą tyrimų lauką.

Trečioji banga: feminizmo pradžia. Herman trečiąjį traumos tyrimų etapą pavadino „Lyčių karo neuroze“. XX a. pab. pradėta viešai kalbėti apie smurtinius nusikaltimus prieš moteris ir vaikus namų erdvėje. Kaip jau buvo minėta, Freud XIX a. pab. išsižadėjo seksualinės traumos teorijos, tačiau XX a. tyrėjai grįžo prie šios problemos. Ji Amerikos feministiniame manifeste pirmąsyk netgi pavadinta „problema be vardo“²⁹. Galima pastebėti, kad traumos pripažinimo istorija cikliška: nuo namų

²⁵ Manifestas priklausė pacientui Siegfried Sassoon.

²⁶ „Individas ir visuomenė“, „Trauminė karo neurozė“.

²⁷ Šie susitikimai primena grupinės terapijos veiklą, kurioje neretai dalyvauja ir pakviesti psichiatrai. Pagrindiniai tikslai: suteikti psichologinę paramą ir atkreipti visuomenės dėmesį į traumos problemą. Norėta atsakyti gėdos ir paniekos reakcijų, vienas veteranas rašė: „Mes pykome, kaip pyko ir visi civilizuoti žmonės, kurie buvo siūsti žudyti dorybės vardu“ (Herman, 2006: 50).

²⁸ Remiantis šiuolaikiniais psichologų duomenimis, PTSS pasižymi emocinėmis, kognityvinėmis, fiziologinėmis ir elgesio reakcijomis bei nėra nulėmtas asmenybės (kiekvienas asmuo patyręs traumą gali kentėti nuo PTSS). Šiam sutrikimui būdingi šie požymiai: 1) įkyrus trauminio įvykio išgyvenimas prisiminimuose (angl. flashback), sapnuose; 2) vengimas įvykių, kurie primena, asocijuojasi su traumine patirtimi bei socialinė atskirtis; 3) padidėjęs dirglumas, baimingumas, nemiga. Šis sutrikimas gali pasireikšti ne iš karto, neretai susiklosto latentinis laikotarpis, svyruojantis nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių. Be to, ne visi traumą patyrę asmenys kenčia nuo PTSS.²⁸ Taigi, trauma ir aptartas sutrikimas nėra tapatūs: ilgalaikį PTSS patiria ženkliai mažesnis asmenų skaičius (Kazlauskas, 2013: 102-103).

²⁹ Feministės, kaip ir karo veteranai, būrėsi į mažas privačias grupes bei veikė panašiais į psichoterapiją principais (sieki skatinti sąmoningumo ugdymą, užjausti ir padėti). Vėliau kolektyvinė feminisčių jėga įgijo teisinę, politinę galią, suklestėjo tyrimai, įrodantys

sferos iki viešumos ir atgal; nuo moterų prie vyrų ir vėl prie moterų. Mokslininkų susidomėjimas iš tiesų buvo malšinamas kolektyvinės amnezijos. Senų tiesų lyg dviračio išradinėjimas skurdino traumos tyrimų perspektyvą. Psichologų darbuose keitėsi sąvokos (*isterija – neurozė – trauma*), bandyta išsivaduoti nuo neigiamos terminų konotacijos. Svarbu atkreipti dėmesį, kad nauji traumos įvardijimai buvo priimti susitelkus visuomenei ir pasiekus politinį lygmenį.

Kolektyvinės traumos vizija. Pasak Gailienės, traumos istoriją kultūriniu aspektu reikšmingai papildė Carlo Gustavo Jungo teorijos pagrindai, kurie praplėtė Freudą pasąmonės sampratą, papildė ją archetipais.³⁰ Kultūrinė trauma Jungo teorijoje suprantama kaip bendro kultūrinio ego vienetis pažeidimas, kai kultūriniai kompleksai iracionaliai veikia socialinės grupės gyvenimą: pasąmoningai formuojama nuostata apie savosios grupės gerį ir kitų blogį. Jungo analitinėje psichologijoje traumas destruktivus poveikis vadinamas demonišku (Gailienė, 2008: 61–73). Trauma gali suardyti darnią žmogaus psichinę veiklą, tačiau įmanomas ir šios demoniškos jėgos pergalingas įveikimas. Mūsų tyrimui svarbi Jungo grupinės traumas ir jos perdavimo kitoms kartoms idėja. Jo psichanalitinė teorija sulaukė nemažai pasekėjų, kurie išsamiai pristatomi Donald Kalsched knygoje „Vidinis traumas pasaulis“³¹. Šioje knygoje gausu klinikinių pavyzdžių bei pasakų, mitų analizių. Šiuolaikiniai Jungo pasekėjai daugiausia dėmesio skiria paaiškinti archetipinei gynybos sistemai, kuriai būdinga ambivalencija: globa ir naikinimas. Pasitelkiama poetinė kalba, vartojamos *demono* ir *globėjo* sąvokos. Akcentuojama disociacijos sąvoka: apmąstomas vaizdo ir jausmo atsiskyrimas, vidinio smurtautojo introjeksija ir sapnų galia sujungti disocijuotą psichiką (Kalsched, 2016: 170–227). Jungo mokykla svarbi tuo, kad pasiūlė metakalbą, leidžiančią detaliai tyrinėti psichikos procesus ir integruoti mitologinę išmintį į šiuolaikinius mokslus. Kultūrinio traumas „palikimo“ idėja gimininga sociologijai, todėl toliau aptarsime sociologų indėlių.

prievartos mastą. Paaikėjo, kad seksualinė prievarta sukelia mirties baimę, o ne kursto slaptus troškimus ir malonumus, kaip buvo manyta ne vieną šimtmetį. Iš pradžių buvo pripažinti moterų prievartavimai gatvėje, vėliau namuose – galiausiai prabilta apie vaikų seksualinį išnaudojimą. 1980 m. smurtas, incestas namuose prilygintas karo sindromui, nes aukų skundai pernelyg panašėjo į karių: nemiga, košmarai, nejautra, disociacija. Herman teigė, kad šios išvados gąsdino seniau ir vis dar šokiruoja šiandien, tačiau pamiršti negalima (Herman, 2006: 51-56).

³⁰ Remiantis Jungo teorija, paviršinis sluoksnis sudaro *asmeninę pasąmonę*, o giluminis – *kolektyvinę pasąmonę*. Pastaroji yra ne įgyta asmeninės patirties būdu, bet tarsi paveldėta: „Pasirinkau pavadinimą „kolektyvinė“, nes ši pasąmonė yra ne individualios, o bendros prigimties, taigi apima kitaip nei asmeninė psichika, tokius turinius ir elgsenas, kurie *cum grano salis* visur ir visų individų tokie patys“ (Jung, 2015: 8). Būtent giliausiame kiekvieno žmogaus psichikos klode slypi archetipai – kolektyvinės pasąmonės turiniai, būdingi ištiesai žmonijai. Dažniausiai archetipai pasireiškia sapnuose arba regėjimuose. Autorius jiems yra suteikęs simbolinius pavadinimus, žinomiausi ir dažniausiai aptariami įvairiuose disciplinose yra *anima*, *animus*, *šešėlio*, *personos*, *Didžiosios motinos* ir kiti (baigtinio sąrašo nėra, jų egzistuoja be galo daug).

³¹ Erich Neumann atskleidžia, kaip formuojasi savarankiška vaiko savastis ir ego, kurie yra pamatiniai elementai, reikalingi patirti dieviškumą. Autorius akcentuoja motinos ir vaiko ryšį, pabrėžia, jog įvykus ankstyvai traumai ego tampa nihilistiškas, o motina įgyja Blogosios Motinos pavidalą. Susiformuoja negatyvi savastis, kuri sutrikdo normalią vaiko raidą, priverčia jausti nepakeliamą kaltę. Leopold Stein archetipinę psichikos gynybą palygina su imunine sistema: savastis klaidingai atpažįsta kai kuriuos psichikos elementus ir juos naikina. Michael Fordman teigia, jog vaikai, patyrę traumą, elgiasi kaip autistai: užsisklendžia savyje ir pasitraukia nuo pasaulio. James Hillman akcentuoja, kad psichiniai vaizdiniai nėra vienalyčiai, priešingai jie sudaro diadas, tandemus (motina – vaikas, auka – persekiotojas) (Kalsched, 2016: 170: 227).

1.2. Sociologų traumos samprata: kultūrinio audinio už–mir(š)tis

Sociologai traumą pradėjo tyrinėti XX a. pab. – pirmuoju sociologu, pavartojusiu *kolektyvinės traumos* sąvoką, laikomas Kai Erikson. Jis papildė psichologinę sampratą idėja, jog trauma gali veikti ne tik individo, bet ir bendruomenės lygiu. Analizavo teigiamą traumos poveikį ir teigė, kad trauma gali suformuoti naują grupę ar netgi bendruomenę (Onwuachi-Willig, 2016: 337-338). XXI a. sociologai išplėtojo *kultūrinės traumos* (angl. *cultural trauma*) teoriją, reikšmingiausiais autoritetais tapo Jeffrey C. Alexander³², Piotr Sztompka³³, Aili Aarelaid – Tart³⁴, Neil Joseph Smelser.³⁵ Hudnall Stamm³⁶, o Lietuvoje – Irena Štutinienė.

Alexander atliko išsamią teorinio lauko analizę, pristatė pagrindinius tyrėjus, kryptis (psichoanalitinę ir nušvitimo), nubrėžė skirtį tarp kultūrinės ir individualios traumos, akcentavo pasąmonės galią: „Kai blogi dalykai nutinka žmonėms, jie išsigąsta ir slopina trauminę patirtį³⁷“ (Alexander, 2004:5). Pasak tyrėjo, psichikoje neįvykta įsisaugojimo aktas – tiesa apie siaubingą įvykį glūdi pasąmonėje, todėl ji nuolat bando įsibrauti į atmintį bei sapnus. Ne tik konkretus įvykis generuoja trauminius jausmus, bet ir išstumta informacija sukelia atsinaujinantį nerimą. Traumos įveikimas priklauso ne nuo realios tvarkos pasaulyje atstatymo, o nuo vidinės savasties rekonstrukcijos. Autorius remiasi Jacquesu Lacanu, aptaria Cathy Caruth psichoanalitinės krypties indėlių, pristato Elisabeth Jelin ir Susan Kaufman projektą „Memory and Narrativity“ (liet. „Atmintis ir naratyvumas“).³⁸

Kultūrinės traumos esmę atskleidė Erikson, pasak kurio, žmogus patiria individualią traumą, kai brutali jėga staiga pažeidžia psichinę gynybą. Kolektyvinė trauma, priešingai, vystosi palaipsniui ir suardo ne psichiką, o išorinius bendruomenės saitus: „žlunga MES egzistencija“ (Alexander, 2004:3). Šią teoriją pagrindė Arthur Neal³⁹. Taigi, kolektyvinė trauma yra kultūrinės traumos pamatas, kuriam Alexander pateikė tokį apibrėžimą: „Kultūrinė trauma įvyksta, kai kolektyvinė grupė patiria siaubingą įvykį, kuris paženklina grupės sąmonę, atmintį ir visam laikui pakeičia tapatybę⁴⁰“ (Alexander, 2004: 1). *Kultūrinę traumą* taip pat aptarė ir Stamm, kuris teigė, jog trauma apima ne tik

³² Autoriaus reikšmingiausi veikalai apie traumas: „Trauma: A Social Theory“, Polity Press, 2012, „Cultural Trauma and Collective Identity“ (with Eyerman, Giesen, Smelser, and Sztompka). University of California Press, 2004, „Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering“ Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering“ (Paradigm Publishers, 2011) (with Ron Eyerman and Elizabeth Butler Breese).

³³ Cultural trauma: the other face of social change. The European Journal of Social Theory, 2000, N 4.

³⁴ „Cultural trauma and lifes stories“, Kikimora publications, 2006.

³⁵ „Cultural trauma“, California“California UP, 2001.

³⁶ Considering a theory of cultural trauma and loss, Journal of Loss and Trauma, 2003, N. 9.

³⁷ „When bad things happen to good people, according to this academic version of lay theory, they can become so frightened that they can actually repress the experience of trauma itself.“

³⁸ Autorės atskleidžia, jog po traumos asmuo veikiamas pasąmoningų įsitikinimų: „nieko nežinau“ ir „nieko nemačiau“ (angl. „did not know“, „did not see“). Toks neigimo mechanizmas nėra ir nebus efektyvus, nes trauma buvo tikra (Alexander 2004: 1-8).

³⁹ „National Trauma and Collective Memory“ (liet. „Nacionalinė trauma ir kolektyvinė atmintis“).

⁴⁰ „Cultural trauma occurs when members of the collectivity feel they have been subjected to a horrendous event that leaves indelible marks upon their group consciousness, marking they memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways“.

fizinį, nuosavybės ar kraštovaizdžio naikinimą po karo, etninio valymo (angl. ethnic cleansing), bet ir naikina kultūros elementus: kūno/erdvės⁴¹ praktiką, religiją, istoriją, kalbą, valstybines organizacijas ir ekonomiką (Stamm ir kiti, 2004: 94-95). Kitaip tariant, trauma sutrikdo normalią kultūros tėkmę. Kai kurie autoriai pateikė traumos klasifikacijos principus, atskleiddami kolektyvinės traumos suvokimą, paplitimą bei pripažinimą visuomenėje, išskyrė šešis lygius⁴².

Šutinienė pateikė *kultūrinės traumos* savybių sąrašą, kuriame svarbiausi aspektai galėtų būti šie: bendras socialinės sistemos suirimo pojūtis, nuolatinė baimė ir įtampa, pasireiškianti destruktivių elgesiu, bei pakartotinis baimės patyrimas (Šutinienė, 2010:3). Sztompka tyrinėdamas komunizmo poveikį Rytų ir Centrinės Europos šalims sutelkė dėmesį į sovietmečio traumos specifiką. Nors jis vartojo psychologizuotas metaforas (žaizda, šokas) bei specifinius terminus (kognityvinis disonansas, išstūmimas iš atminties), tačiau išties bandė atskirti individo ir bendruomenės traumas. Sztompka diferencijavo tris tipus: *asmeninės traumos*⁴³, *masinės traumos*⁴⁴ – jos palietė daugybę asmenų, tačiau kiekvienas žmogus kentėjo šią dramą individualiai, nebuvo dalijamasi asmenine kančia su bendruomene; *kolektyvinės traumos* – tam tikra grupė išgyveno kolektyvinį sielvartą, drauge ieškojo priežasčių, kaltininkų, netgi kūrė bendrus mitus. Pastaruoju atveju traumos refleksija galėjo persikelti į viešąjį diskursą: literatūrą, filmus ar kitas meno formas. Pasak tyrėjo, pati sudėtingiausia, jautriausia, kompleksiškausia traumos rūšis – *kultūrinė trauma*⁴⁵. Ji paveikė tradicijas, tapatumą, bendruomenės santykius – galimai traumavo netgi kelias kartas. Kulminaciniu lūžiu laikyta kolektyvinės tapatybės netektis.

Kultūrinė trauma egzistuoja kaip socialinis konstruktas, tačiau šis terminas nėra vaizduotės vaisius. Idant ji būtų identifikuota, keliami bendro susitarimo, refleksijos ir pripažinimo sąlyga. Paprasčiau tariant, jeigu grupė pripažįsta įvykį kaip trauminį – toks jo pobūdis laikomas pagrįstu. Pvz., įvykiai gali nekilti iš traumuojančios tikrovės, bet lemti trauminį efektą. Arba priešingai, itin traumuojantys įvykiai, kurie objektyviai turėtų sukelti žalą, to nepadaro. Šis paradoksas paaiškinamas

⁴¹ Terminas „kūno/erdvės praktikos“ (angl. body/space practices) įvairius apribojimus, kad žmogus negalėtų patekti į viešąsias erdves.

⁴² religija – keliama klausimai apie blogio kilmę, sprendžiama egzistencinė Jobo drama; estetika – įvairiuose meniniuose žanruose kurstoma identifikacija ir emocinis katarsis; legalumas – traumos pripažįstamos įstatymuose; moksliniai tyrimai – kuriami metodai, teorijos, kaupiami įvairūs dokumentai, liudijimai; masinė medija – laikraščiuose ir žurnaluose dramatinizuojama, iškraipoma traumas samprata; politika – kuriasi politiniai judėjimai, turintys galios keisti visuomenę (Alexander, 2004: 15-19).

⁴³ psichologinės (pvz. skyrybos, artimojo mirtis, darbo praradimas).

⁴⁴ pvz., masinė bedarbystė, benamystė.

⁴⁵ Išskirti pagrindiniai šios traumos šaltiniai: tarpkultūriniai konfliktai – labiausiai žaloja vienos kultūros agresyvus dominavimas prieš kitą; emigracija arba pabėgėlių banga – savu noru persikeliami į kitą kultūrą; politinių režimų ar institucijų poveikis – kaip pavyzdys minima Afrikos priverstinė modernizacija; ideologijos, doktrinos, įsitikinimai – visuomenę gali traumatuoti naujos socialinių įvykių interpretacijos (Holokausto, indėnų naikinimas JAV, kruvini Prancūzijos Revoliucijos įvykiai, socialistinio darbuotojų rojus mito žlugimas) (Sztompka, 2004: 7-14).

tuo, kad visi įvykiai yra tik potencialiai traumuojuojantys – išsipildymas priklauso nuo daugybės kompleksinių veiksnių. Sztompka⁴⁶ akcentavo jautrias bei mažiau jautrias grupes – pagrindinis rodiklis tapo išsilavinimas, kuris kartais trukdo (giliau ir jautriau suvokiama socialinė problema), o kartais padeda įveikti sunkumus. Į diskusijas apie kovą su trauma buvo įtraukta socialinių tinklų idėja – kuo žmogus socialesnis, tuo geriau adaptuojasi. Išskirtos pagrindinės adaptacijos formos: naujovės, maištas, ritualai ir neigimas (Sztompka, 2004: 15–18). Svarbu pabrėžti, kad autorius stengėsi kiek įmanymas atsiriboti nuo psichologinių interpretacijų, tačiau juntama dirbtinė distancija ir nevaisinga disciplinų konkurencija.

Šutinienė siūlė lietuviškame diskurse naują terminą *sociokultūrinė trauma*. Sociologė, argumentuodama kultūros matmenį, rėmėsi Smeler mintimi apie masinius ir kolektyvinius traumos reiškinius, suponuojančius netiesioginio, bet efektyvaus traumos patyrimo visuomenėje galimybę. Pvz., nors ne visi asmenys tiesiogiai patyrė teroristinį išpuolį, tačiau tai sutrikdė grupės santykius. *Sociokultūrinė trauma* suvokiama kaip tam tikras reikšmingas lūžis, kuris negrįžtamai pakeičia grupės gyvenimą. Traumuojantis reiškinys gali būti nutolęs laike netgi šimtą metų⁴⁷ (Šutinienė, 2002: 57–58).

Pagrindiniai (*socio*)*kultūrinės traumos* aspektai sutampa su įvairių psichologų mintimis, tačiau esminis skirtumas – fokusuojamasi į neigiamą poveikį grupei, grėsmę visuomenės darniam egzistavimui. (*Socio*)*kultūrinei traumai* veiksmingą įtaką darė kolektyvinė atmintis. Pasak Šutinienės, bendra grupės interpretacija nulemia *sociokultūrinės traumos* egzistavimą visuomenėje. Neigimas sukelia šalutinius veiksmus, tokius kaip atpirkimo ožio efektą. Manoma, kad ilgiausiai traumas išlieka atmintyje, kai siejasi su skriauda, kalte ir kitais svarbiais moraliniais klausimais. Refleksijos priežastis aiškinama būtinu gijimu, harmonijos siekimu visuomenėje – neišsakymas traktuojamas kaip uždeltas problemos sprendimas, didinantis neviltį, nerimą. Taigi, (*socio*)*kultūrinės traumos* ignoravimas sukelia destruktivias pasekmes, ardančias glaudžius grupės ryšius. Pasak autorės, svarbus tarpgeneracinis ryšys ir palikuonių dalyvavimas traumos malšinimo procese – tik tolimesnės kartos giminaičiai dėl laiko distancijos turi pakankamai resursų, kad galėtų analizuoti, kas įvyko protėvių praeityje (Šutinienė, 2002: 57–61). Taigi, sociologai užsimojo pažvelgti į grupės (šeimos, tautos) santykius ir atmintį – veiksmus, formuojančius tarpgeneracinį traumos efektą kultūros lauke.

Pasak Gailienės, *kultūrinė trauma* psichologijoje yra mažai nagrinėta, nes neretai egzistavo sutartinis tyrimų teritorijos pasidalijimas su sociologais. Pastarieji telkėsi į bendruomenės saitus, kul-

⁴⁶ Sztompka išskyrė penkis bazinius simptomus: I) bendras nerimo, nesaugumo ir netikrumo klimatas, sukeliantis moralinę paniką; II) nepasitikėjimas žmonėmis ir institucijomis; III) kolektyvinio tapatumo suirimas; IV) apatija, bejėgiškumas ir pesimizmas, V) vilties praradimas dėl ateities ir praeities nostalgija.

⁴⁷ pvz., vergija JAV, kuri nacionalinės traumos požiūriu buvo suvokta tik XX a. Kitas taiklus pavyzdys – teroristinis rugsėjo 11- osios išpuolis, žiniasklaidoje viešai suformavęs nacionalinės traumos įvaizdį (Šutinienė, 2002: 57-58).

tūros būvį, o psichologai analizavo intrapsichinius veiksnius (gynybą, adaptaciją, perdirbimą, dinamiką). Šios mokslininkų dalybos yra dirbtinės, nes kasdienybėje žmogus yra veikiamas tiek vidinių psichikos mechanizmų, tiek aplinkos, kultūros. Psichologija ir sociologija gali būti derinamos skirtingose plotmėse: gydymui svarbus psichologinis dėmuo, o traumos eigos ir įveikos platesnis pažinimas neišvengiamai grindžiamas sociokultūriniais aspektais. Gailienė kultūrinę traumą siejo su kolektyvinio tapatumo praradimu, kai kultūra nebeatlieka apsauginės funkcijos. Asmenys jaučiasi patekę į pilną pavojų pasaulį – negali išlieti jausmų, patirti natūralaus gedulo, padedančio atkurti vidinę darną. *Kultūrinės traumos* pavyzdžiu laikoma komunistinį režimą išgyvenusių šalių patirtis. Pabrėžiama, kad *kultūrinė trauma* turi dvi puses: geroji gali skatinti kurti naujas tapatybės formas, blogoji – trikdyti psichologinę raidą, veikti kitas kartas. Tačiau pagrindinis trikdys traumų tyrimuose visgi yra viešo (socialinio bei politinio) pripažinimo stygius. Neretai siekis pamiršti siaubingą istorinę praeitį viešajame diskurse provokuoja rimtas diskusijas visuomenėje: kas yra trauma, nusikaltimas, o kas ne (Gailienė, 2013: 15–20). Keliamos rimtos abejonės, jog tam tikrų grupių trauminės patirtys dar nėra garsiai reflektuotos. Atsižvelgiant į ankstesnių samprotavimų visumą, sociokultūrinė ir kultūrinė trauma – sinonimiškos sąvokos, todėl vartosime pastarąją.

Kultūros traumos perdavimo grandinė šeimoje: tarpgeneracinis ryšys. Psichologų bendruomenė domisi ne tik traumos tiesioginiu poveikiu, bet ir perdavimu kitoms kartoms: vaikams, anūkams. Mokslinėje literatūroje prigijo *antrinio* bei *netiesioginio traumavimo* sąvokos (Vaskelienė ir kiti, 2011: 91). Psichologai išskirtinį dėmesį šiuo klausimu skyrė Holokausto, genocido ir sovietinių politinių represijų aukoms. Eglė Mažulytė – Rašytinė disertacijoje aptarė traumos perdavimo šeimoje mechanizmus: sutrikdytą komunikaciją, stiprią identifikaciją su šeimos istorija bei nesaugaus prieraišumo tėvų – vaikų santykius.

Sutrikdyta komunikacija gali pasireikšti dviem kraštutinumais: išsiskakymu arba nutylėjimu. Pastarasis šeimoje sukuria paslaptį, mokslinėje literatūroje vadinamą *tylos sąmokslu*. Pasak tyrėjų, strategija *tėvai nepasakoja – vaikai neklausia* nėra sėkminga apsauga, labiau mitas. Neretai atžalos vis tiek gauna informacijos iš kitų šaltinių ir vaizduotėje kuria savitas interpretacijas. Tyrėjai *tylos sąmokslą* priskyrė pagrindiniams traumos perdavimo būdams. Paprasčiau tariant, tyla ir paslaptys kenkia šeimos darnai (Gailienė, 2015: 87, Mažulytė–Rašytinė, 2017: 17), glaudžiai siejasi su vengimu, būdingu potrauminio streso sutrikimui (PTSS): tėvai nešneka, nes stengiasi išvengti trauminės patirties, prisiminimų. Tačiau netinkamas gali tapti ir kitas kraštutinis: atviras išsikalbėjimas apie siaubingus praeities įvykius gali kurti gąsdinančią aplinką. Negatyvūs tėvų pasakojimai gali įsteigti grėsmingo pasaulio vaizdą ir taip didinti traumos perdavimo laipsnį. Jį taip pat gali didinti stipri identifikacija su šeimos istorija, kai asmuo prisiima tėvų išgyvenimus sau. Ši tendencija buvo nustatyta atliekant Holokausto tyrimus (Mažulytė – Rašytinė, 2017: 17–21).

Galiausiai tėvų ir vaikų santykiai gali būti reikšmingi traumos perdavimui. Pvz., nesaugaus prierašumo modelis ir autoritarinis motinos auklėjimo stilius gali didinti vaiko psichologinę traumą. Nukentėjusios moterys gali būti griežtesnės, grubesnės su atžalomis dėl skausmingų praeities patirčių ir taip žalą perkelti palikuonims. Be to, kartais įvyksta priešinga situacija, apibūdinama *tėvų – vaikų rolių apsikeitimu*, kai tėvai patiria bejėgiškumo jausmą ir trokšta būti globojami (Mažulytė–Rašytinė, 2017: 16–21). Taigi, traumos tvarumas gali funkcionuoti užburto rato principu: iš kartos į kartą.

1.3. Antropologų traumos samprata ir tarpgeneraciniai santykiai

Antropologė Jurga Jonutytė atliko šiam magistrui darbui aktualų tyrimą, kurį pateikė straipsnyje⁴⁸. Autorė apklausė vienoje sodyboje daug metų kartu gyvenančias seseris. Garbaus amžiaus moterys šeimoje sukūrė atminties puoselėjimo bendruomenę, kurioje buvo gydoma trauma ir kaltė po karo.⁴⁹ Interviu su Vilkyškių seserimis atskleidė, jog ne krašto, ar valstybės, bet būtent šeimos istorija yra pati svarbiausia. Politinė situacija, represijos ir karo siaubas liko atminties nuošalėje – sunku integruoti trauminę patirtį į bendrą pasakojimą. Šios šeimos istorija grindžiama gyvenimo prasme, o karo įvykiams trūksta moralės normų. Daugybė tokių atsiminimų virsto protu nepaaiškinamu absurdu.

Apie karo traumas seserys pasakojo lakoniškai, emociškai šaltai – išlaikyta vientisa linija, nors akivaizdus istorijos emocinis svoris. Prisiminimas apie kareivį, grasinantį motinai šautuvu, pateiktas lyg trumpas kasdieniškas epizodas, į kurio siaubą nesigilinama, dėmesys fokusuotas kitur. Pasakojime dominavo religinis požiūris: norėta suprasti ir pateisinti iracionalų kareivio elgesį. Analogiškai pasakota apie žmones, suvarytus į namą ir sudegintus, – istorija reziumuota fraze: „Geriau neprisiminti“ (Jonutytė, 2012: 147). Vyresnioji sesuo kartą netgi prisitarė, kad niekada nėra taip smulkiai kam nors pasakojusi apie trauminę patirtį Alytuje, todėl dvi dienas prastai jautėsi. Sugrįžimas mintimis į praeities košmarus apsunkino psichologinę savijautą, todėl ji vengė emocinio negatyvo,

⁴⁸ „Politinių konfliktų atmintys ir jų įtaka autobiografiniams pasakojimams: vienos šeimos istorija“ (2012).

⁴⁹ Vaikystėje šių seserų namus sudegino, broliai ir tėvas žuvo: tragiška aklavietė atvedė likusią šeimą į Vilkyškių kaimelį, kuriame seserys gyvena iki šiol. Atvykusios iš Rusijos, jos tapo „atėjūnėmis“, todėl bendras naratyvas virto simboline naujų namų prisijaukinimo ir įprasminimo forma, pagrindine pasakojimų ašimi. Praėjus ilgam laikotarpiui (beveik 60 metų) seserys sutiko dalyvauti apklausoje ir papasakoti apie karo patirtis. Įdomus ne tiek pasakojimo turinys, istorinės realijos, bet seserų komunikaciniai principai, formuojantys kolektyvinę atmintį. Pagrindinė istorijų naratorė yra vyresnioji sesuo, kuri tyrėjams perpasakoja reikšmingus įvykius: jos žodis lemtingas ir galutinis, kitos dalyvauja pasyviau, dažniau tiesiog pritaria. Pasakojimo modelis liudija bendrą seserų savivoką – šeima tarsi vienis, vienos atminties saugykla. Jeigu kyla diskusijos dėl tam tikro praeities įvykio, seserys stengiasi išsikalbėti ir išsiaiškinti situaciją iki galutinio taško, kad būtų priimta vieninga nuomonė. Jonutytė teigia, jog neteko girdėti seserų ginčijantis ir nesutariant dėl pasakojamos istorijos, priešingai, istorijos ne kartą aptartos ir vieningai priimtas galutinis jos variantas. Pokalbiai formuoja kolektyvinę atmintį ir įgalina darnų šeimos istorijos naratyvą (Jonutytė 2012: 137- 144). Tačiau galima atrasti ir Jonutytės neįvardintą *tylos sąmokslą* tarp seserų ir bendruomenės: „Kai paklausėm, ar taip atsitiko dėl to, kad jos papasakojo jiems (pastaba: kaimo bendruomenės nariams) apie savo išgyvenimus per karą, jos atsakė: jiems nieko nereikėjo pasakoti, - jie ir patys žino, viską patys žino (Jonutytė, 2012: 144). Pokalbyje nutylima, kas iš tikrųjų žinoma, liudijamas tik nebylus supratimas: senieji ir naujieji gyventojai puoselėja taiką, neieško kaltųjų, nekursto neapykantos.

stengėsi į atmintį įrašyti ir įsteigti pozityvias šeimos akimirkas. Šis straipsnis prasmingas gilinantis ir į išsiviečių patirtį – seserims pavyko prisijaukinti naują vietą, susirasti draugų – pagrindinis jų ginklas buvo kolektyvinė atmintis. Pasak straipsnio autorės, šis tyrimas pateikė pavyzdį, kad politiniai konfliktai nenulemia galutinai žmogaus gyvenimo, o trauma nekursto konfliktiškų santykių naujoje bendruomenėje (Jonutytė, 2012: 147–152).

1.4. Traumos kritika ir diskusijos: nepatogios išvados

Socialiniai stabdžiai saugojo du mitus: „šeimoje neegzistuoja smurtas ir prievarta“, „moralus žmogus niekada nepalūžta“. Patirtas emocinis krūvis apsunkino komunikaciją šeimoje, valstybėje: įsigaliojo *tylos sutartis* tarp kalbėtojų ir klausytojų. Pakeisti viešą požiūrį į traumą paskatino Holokausto, sovietinių represijų, Afganistano karo patirties mokslinė, politinė ir meninė interpretacija.

XXI a. suklestėjo priešinga tendencija – kolektyvinės amnezijos ir neigimo reiškinius pakeitė masinė refleksija. Traumos tema pradėta narstyti, ieškota įvairiausių mąstymo linkmių. Susiformavo nauja kritikų grupė, atkeipusi dėmesį į kančios ir netekčių infliaciją: „Mes tapome tauta aukų, viena per kitą šokinėjančių ir viešai besivaržančių dėl aukos statuso, kiekvieną žmogų apibrėžiančių kaip nuo ko nors nukentėjusių... šiandien madinga būti auka (Oferas Zuras cit. pagal Gailienė, 2008: 58). Šio darbo autorė mano, jog svarbu nenutylėti šios problemos – traumų tema kartais atrodo išsemta ir iškalbėta. Prasminga kritiškai klausti, kas iš sunkių patirčių nėra trauma.

Ne viskas – trauma. Traumos samprata yra dinamiškas konstruktas: nuolatiniai tyrimai, visuomenės mentaliteto pokyčiai sugestijuoja permainas, naujas formuluotes.⁵⁰ Psichikos sveikatos specialistai stengiasi kuo nuodugniau pažinti traumos veikimą, plėsti sampratos ribas. Pasigirsta ir priešingi signalai. Diagnozuojantys specialistai neretai gina mintį, kad ne bet koks baisus įvykis lemia psichologinę traumą, ne kiekvienas asmuo, patyręs aukšto intensyvumo stresą, iš tiesų yra traumuojamas. Tai priklauso nuo objektyvių įvykių ir subjektyvių asmens savybių (Mikaliūnas ir kiti, 2013: 181). Net didžiausi pavojai žmogaus egzistencijai tėra potencialiai traumuojantys įvykiai, nebūtinai lemiantys potrauminius sutrikimus. Psichologinės traumos diagnozuojamos remiantis išsamiais klinikiniais tyrimais (Gailienė, 2015: 12). Kita vertus, Gailienė akcentuoja problemą, kuri kyla traumą spraudžiant į siaurus medicinos, biologijos rėmus, suteikiant tradicinės ligos žymą. Toks mąstymas klaidingas dėl psichosocialinių veiksnių, identifikuojamų atliekant klinikinius tyrimus (Gailienė, 2015: 12). Traumos samprata apima ne tik kūniškuosius, bet ir egzistencinius išgyvenimus, todėl tinkamiausias yra biopsichosocialinis modelis.

⁵⁰ Psichologijoje ši samprata nuolat kinta, įtraukiami nauji kriterijai arba pašalinami senieji – daugiau apie šį kismą galima sužinoti DSM arba TLK leidimuose. Lietuva ir Europa vadovaujasi TLK kriterijais, 2017 m. kaip tik pasirodė naujausias traumos apibrėžimas.

Sociologų akimis taip pat ne bet koks socialinis įvykis gali pretenduoti į kultūrinės traumos statusą. Sztompka samprotauja apie bendruomenės būdingą dinamiką: jeigu manytume, kad visi socialiniai pokyčiai taip stipriai sužaloja kolektyvą, tada traumos teorija virstų tautologija. Netgi mūsų intuicija suponuoja, kad tik kai kurios bendruomenės tam tikru laiku gali būti traumuotos. Jis siūlo apibrėžtą traumatogeninių kriterijų sąrašą⁵¹. Nors žmonių pamatiniai poreikiai – saugumas, tvarka, meilė, socialiai ryšiai – labai svarbūs, tačiau ne visos socialinės krizės implikuoja traumas. Pvz., švietimo lygio kritimas, valstybės apsaugos susilpnėjimas, ekonominės sistemos šlubavimas veikia visuomenę neigiamai, tačiau tokios nesudrebina bendruomenės identiteto. Tam, kad socialinė krizė virstų kultūrine, reikia išbalansuoti tapatybės jausmą (Alexander, 2004:10).

Trauma (ne)paveldima. Nors dažniausiai sutariama dėl tarpgeneracinio traumos perdavimo, tačiau nedera šio teiginio absoliutinti. Tyrimai leido padaryti ambivalentišką išvadą, jog ne visuomet antra karta patiria traumą. Naujų tyrimų metaanalizės paneigė Holokausto aukų tyrimų išvadas: neklinikinės imties duomenys praplėtė siaurą suvokimą, kad antrinis traumavimas neišvengiamas (Vaskelienė ir kiti, 2011: 91).

PTSS ir netikras nihilizmas. Kaip minėta, trauma gali lemti potrauminio streso sutrikimą (PTSS) – tai sunkioji, negatyvioji pusė, kai asmuo ilgą laiką kenčia sunkius psichosomatinius padarinius. Tačiau dominuojanti negatyvi konotacija sureiškina tik vieną aspektą, atmesdama viltingą lygiavertę dalį. Pasak psichologų, gyvenimo išbandymų poveikis žmonijai pažįstamas nuo senovės, tačiau pozityvūs trauminiai pokyčiai pradėti išsamiai tirti tik XX a. pab. Vienas pirmųjų psichologų, aprašiusių pozityvias traumas patirtis po Antrojo pasaulinio karo knygoje „Žmogus ieško prasmės“ bei sukūręs terapinę mokyklą buvo Viktoras Franklis. Šiuolaikiniai psichologų duomenys taip pat įkvepia optimizmo: net po sunkių traumų apie 50% asmenų nepatiria ilgalaikių psichologinių sunkumų bei išgyvena pozityvius pokyčius. Nusakyti šiai teigiamai būsenai vartojamos įvairios sąvokos, tačiau dažniausias *potrauminio augimo* terminas. Kaip tai pasireiškia? Pagerėja savivoka, pasitikėjimas savimi, gyvenimo vertės suvokimas, keliami egzistenciniai, dvasiniai, religiniai klausimai, rūpinamasi tarpasmeniniais santykiais, gilėja atjautos, empatijos patyrimas. Teigiamas poveikis gali būti po pačių sudėtingiausių traumų: namų netekties, prievartos, ligos, karo (Gailienė ir kiti, 2007: 7–8). *Kultūrinei traumai* taip pat būdingas teigiamas poveikis kūrybinėms galioms – morfogenezė. Kultūrinis šokas potencialiai gali ne tik naikinti, bet ir tapti naujos kultūrinės sistemos pradžia (Sztompka, 2004: 43). Šiame magistro darbe sąmoningai siekiama atsižvelgti tiek į neigiamas, tiek į teigiamas traumas savybes.

⁵¹ I) staigus, netikėtas; II) visa apimantis (politiką, ekonomiką, kultūrą, meną, kalbą, moralę...); III) fundamentalus, pakeičiantis vertybių skalę; IV) šokiruojantis įvykis (Sztompka, 2004: 7-9).

2. Analitinė dalis

2.1. Traumos žemėlapis Laimos Vincės romane „This is Not My Sky“ („Tai ne mano dangus“)

2.1.1. Traumos ryšys su mirties baime: išgyvenusieji

Laimos Vincės naujausiame romane „This is Not My Sky“ (2017/2018) (liet. „Tai ne mano dangus“) perteikiamą istoriją galima perskaityti kaip sovietinio režimo ir egzodo sukeltos traumos, kurią patiria pagrindinė veikėja Marija, iliustratyvią išsklaidą. Vaikystė – jautriausias žmogaus raidos periodas, kai dar nėra susiformavęs asmenybės tapatumo jausmas. Traumos šiame etape gali žalingai paveikti besivystančio asmens psichiką (Gailienė, 2008: 39). Mergaitės paveikslas romane suponuoja ilgalaikės trauminės patirties padarinius. Sulaukusi vos 12 metų (tai ribinis amžius tarp vaikystės ir paauglystės) Marija netenka namų, artimųjų bei ją supančios kultūros. Ekspozicijoje sužinome, kad jos tėvas Vincas ištremtas į Sibirą, o motina Nora aktyviai remia ir slepia savo namuose partizanus. Kūrinyje atskleidžiama, kaip motina rizikuoja šeimos sveikata ir gyvybe dėl Lietuvos laisvės: „Jeigu jus apsups, Rimas susprogdins bombą. Tai reiškia, kad jūsų troba išlėks į orą. O su ja kartu ir tu, Nora, ir tavo dukros“⁵² (Vincė, 2018: 38). Citata byloja, kad pasakojime elementariais būdais nurodoma į stiprinamą mirties baimę, kuri laikoma viena iš pagrindinių traumos aspektų. Mirties ilgalaikė grėsmė nuolat tvyro romano pradžioje: partizanus ir jų globėjus bet kada gali aptikti protagonistės gimtuosiuose namuose, todėl reikia išlaikyti budrumą. Pavyzdžiui, detalai perteikiamas slėpynių žaidimas, galintis kainuoti ne vieną gyvybę. Marija vaizduojama drebanti iš siaubo, kad tik mažoji sesuo netyčia neišduotų partizano Rimo: „Laikas slinko labai lėtai. Marija buvo tikra, kad girdi, kaip apačioje, po kameros grindimis, tiks bomba. Ji gali sprogti bet kurią akimirką, ir jie visi žus“⁵³ (ten pat, 31–32 p.). Romane atskleidžiama šokiruojanti sutartis: jeigu kareiviai surastų namuose partizaną, jis susprogdintų visą namą. Įtemptą laukimą galima vadinti *pavojaus trauma*⁵⁴.

Antras kareivių atvykimas perteikiamas romane kaip reikšminga traumuojančio įvykio scena, kai Marija vėl tampa kraupių įvykių liudininke. Mirties grėsmė sutelkiama į Noros figūrą: „Mama pridėjo vamzdį sau prie smilkinio. Bet jos rankos pašėlusiai drebėjo, šokinėjo kaip slidžios žuvis, ištrauktos iš ežero“⁵⁵ (ten pat, 55 p.). Nors motina neišdrįsta atimti sau gyvybės, Marija kaip

⁵² “If you are surrounded, Rimas will detonate the bomb. That means everything explodes. You, your little girls, the house...” (Vincė, 2017: 29)

⁵³ “Time was moving slowly now. Maria felt certain she could hear the tick, tick, tick of the bomb under the floorboards. It was only a matter of minutes before the bomb exploded and they would all be dead.” (Vincė, 2017: 25)

⁵⁴ Po karo atlikti tyrimai patvirtino hipotezę, kad traumą išgyveno ne tik fiziškai sužeisti kariai, bet ir tie, kurie ilgą laiką praleido karo zonoje bei kentė nuolatinį stresą (Gailienė, 2008: 41).

⁵⁵ “Mama lifted the gun to her temple. But Mama’s hands were shaking wildly. They were flipping around like slippery fish pulled from the lake and she could barely keep the grip on the pistol.” (Vincė, 2017: 41)

liudininkė⁵⁶ patiria vaiko sąmonę pranokstančią patirtį. Kareiviai daužo motiną iki kraujų, grasina nužudyti jos vaikus, o šiai atsisakius išduoti partizaną, pasitelkiama seksualinė prievarta: „Vyras pasilenkė ir staigiu judesiu perplėšė mamos suknelę. Marija delnais užsidengė veidą, bet kareivis tvojo jai per rankas ir liepė žiūrėti“⁵⁷ (ten pat, 59 p.). Prievartos aktas stiprinamas sadistiškais vaizdiniais: kareiviai įkiša motinos plaštakas tarp durų ir tranko, kol veidas pabąla kaip drobės. Kad kankinimas būtų dar žiauresnis – vaikus verčia stebėti. Įsidėmėtina – ši žiaurumo patirtis vaizduojama kaip trauminės atminties elementas, sugrįžtantis pagrindinės veikėjos mintyse tarsi kompulsyvi kartotė (angl. „flashback“).

Romane akcentuojama vaikų benamystė dėl tėvų tremties į Sibirą⁵⁸: nei giminės, nei kaimynai nebegali padėti. Mariją lydi viena netektis po kitos: tėvo, motinos ir netgi seserų, kurios atiduodamos į globos namus. Namų netektis apima šeimos praradimą ir ji kartojasi romane net kelis kartus vis atrindama žaizdą: mergaitė gyvena apie metus požeminiame bunkeryje su partizanu Perkūnu ir sesutėmis, vėliau ketverius pas globėją Oną, galiausiai – Amerikoje. Ši netekčių grandinė atskleidžia, kaip stresas, nežinia ir baimė stiprina ilgalaikę traumą.

Kūrinyje perteikiama ne tik asmeninė traumos istorija, bet ir kultūrinė egzodo trauma. Kiti veikėjai taip pat vaizduojami kaip tautinės bendruomenės nariai, patyrę namų, šeimos netektis ir susidūrę su sovietinio ir nacistinio režimų žiaurumais. Pvz., Marijos globėja Ona vos dvidešimties metų praranda vyrą Bronių – nužudytąjį partizaną. Marijos antrasis vyras Žygimantas yra netekęs mylimosios žydės ir giminių, kurie buvo ištremti arba nužudyti. Žygimanto mama – kūdikio, kurį brutaliai ant krosnies sudegina kareiviai. Nors veikėjai išgyvena, tampa liudininkai brutalių įvykių, pakenkusių jų psichinei sveikatai. Marija vaizduojama kenčianti košmarus, Žygimantas įklimpęs į alkoholį, o jo motina išprotėjusi. Romane perteikiama lietuvių bendruomenė, kurią sudaro suardytų gyvenimų žmonės, o kai kurios karo aukos netgi tampa budeliais. Ši vaidmenį galima paaiškinti remiantis Jungo mokinių darbais. Teigiama, kad patyrus traumą, į psichiką introjektuojama agresoriaus figūra, kuri veikia automatiškai tarsi imuninė sistema. Išorinis budelis (traumos sukėlėjas) tampa vidiniu bei kenkia visų pirma sau, o tada ir kitiems. Ši teorija leidžia suprasti, kad trauma siejasi ne tik su depresija, nerimu, bet ir su agresija (Kalsched, 2016: 170: 227). Taip pat dauguma romano veikėjų vaizduojami kenčiantys nuo potrauminio streso sutrikimo (PTSS), bandantys išsaugoti lietuvių kultūrą bei vengiantys trauminių prisiminimų. Kultūros mirtis įamžinta Babos figūroje, kuri vaizduojama kaip senosios kartos atstovė, išmananti liaudiškus gydymo metodus. Deja, senolės galios susietos su gimtąją

⁵⁶ Į DSM – IV buvo įtrauktas traumos kriterijus: „A – asmuo patyrė ar buvo liudininkas įvykio, kuris kėlė pavojų žmogaus gyvybei ar sveikatai, ir tuo metu išgyveno baimės, beviltiškumo jausmus“ (cit. pagal Gailienė ir Kazlauskas, 2003: 44).

⁵⁷ “The Man with the Red Star on his Cap leaned down over Maria and put his two hands on the front of Mama’s dress where the two halves buttoned neatly together. With one quick jerk he tore the dress open. Maria buried her face in her hands, but the soldier tore her hands away and made her look.” (Vincè, 2017: 43)

⁵⁸ Iš pradžių romane akcentuojama tėvo tremtis, tačiau po kareivių antros patikros Marijos namuose į Sibirą išsiunčiama ir motina.

žeme, todėl Amerikoje ji jaučiasi praradusi tapatybę. Veikėjos figūra perteikia įvade minima Kubiliaus idėją – ne visos profesijos gali veikti atskirai nuo kultūros. Nors senolė nėra rašytoja, tačiau liaudiškas gydymo menas taip pat yra išsisknijęs tautos žemėje. Taigi, suponuojama, kad kultūrinė egzodo trauma glaudžiai siejasi su kultūros mirties fenomenu.

2.1.2. **Komplikuotas – „areštuotas“ – gedulas**

Pagrindinė romano veikėja tampa karo liudininke, tačiau laiku neišgyvena sielvarto. Psichologas Volkan pateikia tokį palyginimą: „Jei netekus artimo žmogaus, neišgyvenamas ir nepasireiškia sielvartas – tai tas pat, kaip lūžus kaulams, nebūtų skiriamas joks gydymas“ (Volkan (2007), cit. pagal Polukordienė, 2008: 60). Skaitytojui padedama suvokti, kad prievartos, smurto, siaubo vaizdai įsirašo į jaunos veikėjos atmintį greitai ir netikėtai, tačiau jausmai lieka neišgyventi – tarsi sužeistojo adaptacija mūšio lauke.

Romane reflektuojamos patirtys, sukrėtusios šeimą, panašesnės į košmarą, nei į tikrovę: namus užgrobė okupantai, seserys slėpėsi vištidėje purvinos, alkanos, išsigandusios. Vyriausia dukra išdrįso paskutinį kartą atsisveikinti su į Sibirą vežama motina traukinių stotyje, tačiau rizikavo gyvybe: „ – Vaike, stok! – suriko kažkokia moteris iš minios. – Tave nušaus!“⁵⁹ (Vincė, 2018: 65). Kareivių smurtas, ginklų vaizdai, motinos maldavimas, kad dukra grįžtų namo, jos, norinčios būti su mama, atstūmimas kėlė didžiulę įtampą dėl dilemos: likti su mama ir mirti Sibire, ar grįžti pas seseris. Negailėstingas pasirinkimas ir kaltės jausmas gilino netekties traumą⁶⁰ – liūdesį, nerimą ir kaustančią baimę. Taigi, kūrinio Marija – figūra, patyrusi komplikotą gedulą dėl staigios ir daugybinės netekties. Romane nėra aiškios gedėjimo pabaigos⁶¹ žymės, vaizduojama ilgalaikė vadavimosi iš sielvarto patirtis.

Akivaizdu, kad karo įvykiai pranoksta įprastas ne tik vaiko, bet ir suaugusiojo patirtis, tačiau romane pagrindinės veikėjos jausmai reflektuojami minimaliai, dažniausiai – keliais lakoniškais sakiniais ir metaforomis. Pavyzdžiui, seserų išsiskyrimo scena vaizduojama kaip uogavimo akimirka. Seseris nepažįstama moteris išsiveda, atrodo, tik trumpam. Tačiau atskleidžiama Marijos nuojauta, kad tai gali būti lemtingas išsiskyrimas. Šeimos galutinis išardymas turėtų sukelti gilų sielvartą, bet romane galime atpažinti „areštuoto gedulo“⁶² reiškinių: „Marijai norėjosi verksti, bet ašaros tarsi užšalo.

⁵⁹ „Child, stop!“ a woman from the crowd called out. „They will shoot you!“ (Vincė, 2017: 48)

⁶⁰ Pasak psichologės Vaivos Klimaitės, netektys gali būti dviejų rūšių: trauminės ir netrauminės. Mokslinėje literatūroje neretai trauminėmis netektimis yra laikomi staigūs, netikėti įvykiai, tokie kaip avarijos bei kiti nelaimingi atsitikimai, žmogžudystės bei savižudybės (Klimaitė, 2014: 115).

⁶¹ Mokslinėje bendruomenėje nuolat kyla intensyvi diskusija, kuri atskleidžia, jog itin sudėtinga nustatyti, kada žmogus kenčia pernelyg ilgai, kad tai būtų laikoma psichologiniu sutrikimu. Dažniausiai literatūroje nurodoma 6-12 mėnesių laikotarpis, kuris laikomas natūraliu gedėjimu (Kübler – Ross, 2020:). Svarbu suvokti, kad net ir ši riba yra tik sąlyginis orientyras, o ne kriterijus.

⁶² Terminas pasiskolintas iš D. Gailienės veikalo skyriaus „Areštuotas gedulas“, kuriame rašoma: „Net sielvartas ir gedulas buvo areštuoti“ (Gailienė, 2008: 93). Psichologės knygoje areštas siejamas su sovietinio režimo neigiama įtaka, natūralaus proceso sutrikdymu.

Ji stovėjo miške ir klausėsi gegutės kukavimo, ir galvojo, kad nuo šiol gegutės kukavimas bus jos giesmė⁶³ (Vincė, 2018: 91). Nuo skausmo peršokama prie gegutės giesmės – tai liudija ego gynybos mechanizmą, kai nebegalima išverti užplūstančių jausmų. Nejautra vaizduojama pasitelkiant šalčio metaforą. Sustingimas iš tiesų įvyksta kūne, kai žmogus patiria didelę baimę, nerimą – stiprios emocijos nuslopinamos dėl psichologinių gynybos mechanizmų.

Kitas ryškus jausmų slopinimo epizodas atskleidžiamas prieš protagonistės išvykimą į Ameriką: „Ji [Marija] jau kuris laikas kalbėdavo tai, ko iš jos buvo tikimasi, ką norėjo girdėti teta Ona, o tikruosius jausmus buvo užrakinusi giliai širdyje. Apsimetė, kad džiaugiasi kelione į Ameriką, nors buvo priešingai, kad labai nori pamatyti Niujorko dangoraižius, nors tie jai nė kiek nerūpėjo. <...> Apsimetinėjant gyventi buvo lengviau. Kaime žmonės jai sakydavo: kaip smagu bus Niujorke, galėsi pasidairyti po šalį kaip turistė. O Marija galvojo: turistai grįžta namo, o ji niekada negrįš, bet ir vėl nutylėdavo“⁶⁴ (ten pat, 158 p.). Pagrindinė veikėja vaizduojama išmokusi ne tik nebejausti, bet ir suvaidinti džiaugsmą, kad tik apgintų savastį. Išlydėjimo šventėje Marija stebi situaciją iš šalies (sukuria emocinę distanciją), pavydi jaunuoliams šokių. Merginai atsisveikinimas – tai dar viena namų netektis: „Marija paėmė lagaminą ir išėjo pro trobelės duris. Jau antrą kartą per visą savo gyvenimą ji praranda tai, kas brangu. Jau antrą kartą ji žengia į nežinią“⁶⁵ (ten pat, 162 p.). Romanas suponuoja pakartotinės traumos baimę – atsiranda nuostata, kad pasaulis nesaugi vieta, o žmonės nėra patikimi⁶⁶. Akcentuojama, kad namai yra vieta, kurioje gyvena brangūs žmonės, taigi namų – jau antrųjų – netektis glaudžiai susijusi su artimųjų praradimu.

Pasakojimo atkarpoje, kurioje veiksmas vyksta Lenkijoje, teigiamas laikinas Marijos prisi-taikymas prie naujos aplinkos. Iš pradžių ji apie praeitį su globėja Ona nesikalba – pirmą kartą išdrįsta prabilti tik po ketverių metų, kai sulaukia pilnametystės. Mergina prašo išleisti ją į Lietuvą, bet Ona nesutinka – baugina sovietiniu režimu. Iš tiesų, globėja slepia savanaudišką planą – ištekinti merginą už išeivio ir drauge emigruoti iš skurdžios šalies. Romane vaizduojamą komplikotą gedulą dar labiau sustiprina kelias į santuoką – priverstinės vedybos su vyresnio amžiaus Amerikos lietuviu Vladu Pilveliu. Marija jaučiasi atsidūrusi spąstuose – globėja, kunigas ir kaimo žmonės verčia ją priimti šį

⁶³ „Maria wanted to cry, but she could not cry. Her tears were frozen inside of her. She stood in the forest and listened to the call of the cuckoo bird, and she knew, from now on that the cuckoo’s song would be her song.” (Vincė, 2017: 67)

⁶⁴ „Maria had begun simply giving Teta Ona all the answers she wanted to hear while keeping her true feelings buried deep inside. She pretended that she was excited about going to America when she was not. She pretended she was excited about seeing the skyscrapers of New York, when she could care less. <...> Life was easier that way. When people in the village talked to her about how wonderful it will be for her to be a tourist in New York, she did not say to them, „But tourists get to come home. I will never come home.“ (Vincė, 2017: 116)

⁶⁵ „Maria picked up her suitcase and walked through the door of their little farmhouse for the very last time. One more time in her life she was saying goodbye to everyone she loved. One more time she was stepping into the unfamiliar.“ (Vincė, 2017: 119)

⁶⁶ „Kognityvinėje psichologijoje kalbama apie sugriautas prielaidas – sunaikintus pamatinius mūsų įsitikinimus apie pasaulį ir save. Tie įsitikinimai paprastai leidžia mums gana saugiai jaustis kasdienybėje ir gyventi normalų gyvenimą (Epstein 1990, Janoff –Bulman, 1992). Svarbiausios yra trys grupės tokių įsitikinimų: 1. Pasaulis yra palankus. 2. Pasaulis yra prasmingas. 3. Žmogus yra vertingas“ (Gailienė, 2008: 62).

„išskirtinį šansą“ ir išsikraustyti į Ameriką. Negalėdama išsivaduoti iš socialinio sąlygotumo, mergina užslopina liūdesį dėl pasikartojančios namų netekties. Viduje kylančius jausmus ji maskuoja dirbtine šypsena ir žodžiais, kuriuos bendruomenė nori girdėti. Marijai tai itin žalinga, nes pirmą kartą netekusi namų, ji negedėjo. Antras kartas dar skaudesnis – mergina išgyvena globėjos išdavystę. Onos rūpestis slepia jos asmenines traumas (vyro partizano žūtį, šeimos tremtį) ir godumą. Globėja perduoda amerikiečiui Mariją, ir tai pakeičia jų santykį: „Dabar ji matė joje ne savo globėją, kuri jai buvo kaip šventoji, o mažo miestelio provincialę, kuri skaičiavo dolerius kaip ir visi kiti Punske“⁶⁷ (ten pat, 151 p.). Globėjos išdavystė stiprina nepasitikėjimą kitais, savo jėgomis: „Dabar jau niekas nuo jos nepriklausė, tarsi būtų nuėjusi išsimaudyti upėje, bet stipri srovė pagavo ją ir nunešė tolyn, o ji bejėgė pasipriešinti ir išplaukti į krantą. Jai teliko plaukti ir stebėti, kaip tolsta artimųjų, kaimynų, pažįstamų veidai“⁶⁸ (ten pat, 158 p.). Upės vaizdinys įprasmina traumos jausmą – žmogus praranda kontrolės jausmą, pasitikėjimą ir jaučiasi ne savo gyvenimo šeiminingu, bet svetimu stebinčiuoju – tai lūžio meninis sinonimas romane.

Gyvenimas Amerikoje vaizduojamas lyg auksinis narvelis: „Marija įžengė į savo naujuosius namus ir aiktelėjo. Kas tai: namai, muziejus ar rūmai? Nieko gražesnio ji nebuvo akyse regėjusi. Sienos iki pusės apmuštos raudonmedžio plokštėmis, kita dalis apklijuota apmušalais su dailiais auksiniais ir žaliais raštais. Ant lubų kabėjo ne paprasti gaubtai ar tiesiog lemputės, o sietynai. O kokie laiptai! Didingi, platūs it filme“⁶⁹ (ten pat, 171 p.). Graži buvo tik išorė, po prabanga slėpė seksualinė prievarta. Vladas įsakydavo, ką ir kada daryti moteriai, ja naudojosi tarsi dar vienu gražiu daiktu: „– Nusivilk suknelę, – jau griežčiau paliepė Vladas ir atsiduso. – Aš juk tavo vyras, privalai manęs klausyti. Pameni, ką tau sakė Punsko klebonas? <...> Marija nusivilko per galvą perkelinę suknetę ir tvarkingai pakabino ant kėdės šalia tualetinio staliuko. Jai buvo gėda vidury baltos dienos stovėti vien su kelnaitėmis ir liemenėle. Žengdama ant minkšto kilimo, nevalingai rankomis prisidengė krūtinę. Vladas pusiaugulom įsitaisė ant lovos, pasirėmęs alkūne, kad geriau matytų. Blyškiai melsvos akys gašliai slydo Marijos kūnu“⁷⁰ (ten pat, 175 p.). Moteris pagal seną tradiciją vaizduojama kaip vyro

⁶⁷ „She no longer saw her as her savior, a woman who was like a saint to her, a woman who bore her early widowhood with fortitude and pride. Instead, she saw a petty, small town provincial woman who was counting dollars just like everyone else in Punske.“ (Vincè, 2017: 112)

⁶⁸ „Maria felt trapped in the flow of events she could not control. It was as if she'd gone to bathe in the river and a strong current had picked her up and had dragged her downstream, and she was powerless to fight that current and swim back to shore. All she could do was to allow herself to be pulled with the current, downstream, watching the faces of those she loved, along with all the comforting, familiar faces of the people of her village, disappear into the distance.“ (Vincè, 2017: 116)

⁶⁹ „Maria took her first step inside her new house and gasped. Was this a house or a museum or a palace? She had never seen anything so beautiful. The house had mahogany paneling that ran halfway up the walls. And the walls were papered in a lovely gold and green pattern. Instead of simple lamps or lightbulbs, chandeliers hung from the ceilings. And the staircase! It was grand, wide, imposing, like something out of a film.“ (Vincè, 2017: 124)

⁷⁰ „Take off your dress,“ Vladas said, a stern note creeping into his voice. „I am your husband now,“ he reminded her. „You must do as I say. The priest in Punske told you that.“ <...> She pulled her cotton print dress over her head and hung it neatly over the back of the chair before the vanity. She returned to her place on the rug. She felt embarrassed to be standing there in her bra and panties in broad daylight. She covered her breasts with her arms. Vladas reclined on the bed, propping himself up on one elbow to see her better. He gazed at her approvingly, surveying every inch of her flesh with his cold pale gray eyes.“ (Vincè, 2017: 128)

tarnaitė, tenkinanti fiziologinius poreikius. Tačiau vertinant seksualinę prievartą mūsų nagrinėjamu aspektu, prisimintina Herman mintis apie karą ne fronte, bet namuose. Vincės romane demaskuojama ne tik karo prievarta, bet ir sutuoktinių namuose patiriama trauma – parodoma, kaip tai žaloja jauną moterį. Nors kūrinyje nereflektuojamos Marijos ir Noros patirtos seksualinės prievartos sąsajos, tačiau analizuojant kyla mintis, jog pagrindinė veikėja išgyvena dvigubą traumą – motinos išniekinimas ją paraleliai persekioja sapnuose. Jauna mergina vaizduojama kaip kalinė, kuri kasdien verčiama mylėtis, privalo slopinti liūdesį, baimę, nerimą, skausmą bei vaidinti laimingą namų šeimininkę. Ilgalaikė seksualinė trauma žaloja jauną moterį tol, kol ji nebeištveria ir ryžtasi pabėgti.

Kaltės jausmas prieš motiną, užslopintas pyktis globėjai ir seksualinės prievartos baimė yra trys esminiai veiksniai, emociniai blokai, kurie suponuoja Marijos paveikslą kaip komplikuoto gedulo atvejį. Pasakojimas konstruojamas protagonistę nuolat stumiant į ribinę situaciją, kurioje patiriama kančia tampa nebepakeliama, o pagalbos nėra. Ištvirti kartais padeda religija: „Marija tyliai išsiropštė iš lovos, atsiklaupė, persižegnojo ir paprašė Dievą parodyti jai kelią. Ir kad jis apsaugotų jos artimuosius, kad pamokytų, kaip tapti gera žmona, kaip pamilti šį svetimą žmogų, kuriam ji jaučia tik pasišlykštėjimą“⁷¹ (Vincė, 2018: 176.). Deja, ir santykis su Dievu nėra stabilus – pirmosios abejonės kyla, kai mamą išveža į Sibirą, ir sustiprėja Amerikoje: „Aš ilgiuosi žmonių, kurie vaikščiojo su manim po tuo pačiu dangum, po mūsų dangum, – kalbėjo Marija. – O po svetimu dangum žmonės mąsto kitaip nei tu, ir tarp jų jautiesi svetimas. Kai nematai savo dangaus. Kaip tu gali jausti Dievo buvimą?“⁷² (ten pat, 278.). Tikėjimo lūžis įvyksta po jauniausios dukros netekties – Marija konstatuoja garsiai, kad Dievo nėra. Stipriausia egzistencinė atrama slysta iš po kojų, grimztama į depresiją ir suicidines mintis. Romano pabaigos epizodai sugestijuoja, kad gedulo dvasinį lygmenį⁷³ Marija įveikia tik senatvėje, kai pradeda realizuoti save askezėje, kūryboje.

2.1.3. Išgyvenusiojo kaltė

Gimtinės gijos vis traukia atgal, niekur nepabėgsi. (Laima Vincė)

Kritikoje nušviečiama opiausia egzodo problema – kaltės klausimas. Komunistinė propaganda kurstė bendruomenės neapykantą, užsipuolė išeivius dėl tariamo kolaboravimo su naciais, vadino juos karo nusikaltėliais. Melu buvo užlietas ne tik politinis, bet ir kultūrinis diskursas. Pvz.,

⁷¹ She slid out from under the thick down comforter, climbed out of bed, and kneeled beside it. She made the sign of the cross and asked for God's guidance. She asked God to show her how to be a good wife, how to love this strange man for whom she felt only revulsion.” (Vincė, 2017: 130)

⁷² “But when you leave your sky behind, then all the people who walk beneath that new sky talk differently than you do, and think differently than you do, and you are always a stranger among them.” Baba nodded. Maria never saw the sky properly from that apartment window. But if she could not see the sky, how could she feel the presence of God?” (Vincė, 2017: 209)

⁷³ Gedulą tyrėjai bando skirstyti į įvairius lygmenis ir stadijas, siūlo skirtingus modelius, tačiau pripažįsta šių bandymų sąlygiškumą. Šiam apibūdinimui pasinaudojome Onos Polukordienės klasifikacija: fizinis, psichologinis, socialinis ir dvasinis (Polukordienė, 2008: 42-45).

Algimanto Baltakio kaltinimai Mackui.⁷⁴ Girnius, Kuizinienė, Bražienė ir kiti pastebi tikrąją egzodo priežastį – pirmosios okupacijos antžmogišką patirtį, t. y. grėsmę gyvybei. Bražienė nagrinėdama trauminę išseivių atmintį akcentuoja kaltės jausmą ir užfiksuoja galimą sukrečiančių įvykių grandinę: mirties grėsmę per antrąją sovietų okupaciją, stresą ir nepriteklių DP stovyklose, adaptaciją svetimose kultūroje, nuolatinį nerimą dėl giminių ir Lietuvos laisvės (Bražienė, 2017: 175–186).

Išseiviai egodokumentuose liudija slegiantį kaltės jausmą prieš šeimą, Dievą, valstybę (Bražienė, 2017:175–188). Tačiau antropologų atliktuose tyrimuose atskleidžiama ne tik įsisąmoninta kaltė, bet ir tokia būseną, kai patiriamas socialinis jautrumas ir atsakomybė už konfliktą ar smurto aktą, bet kaltė lieka neįsisąmoninta (Jonutytė, 2012:139). Jau minėjome, kad romano Marija išgyvena ir apmąsto kaltę prieš motiną, kuri buvo patriotė, paaukojo gyvybę dėl valstybės išlikimo. Marija manosi nuvylysi Norą dėl kelių priežasčių: nepaklausė jos ir laiku neišbėgo slėptis pas kaimynus, paliko seseris vaikų globos namuose, svetimiams atidavė auginti jauniausią dukrą. Motina Marijai – autoritetingas pavyzdys, bet nepasiekiamas ir neįgyvendinamas. Tvirtų įsitikinimų Nora iš gimtųjų namų buvo išvežta tik prievarta, o Marija pabėgo. Šis poelgis, suvokiamas kaip esminė išdavystė – slegianti visą gyvenimą – į pasakojimą įkomponuojamos detalės, sužadinančios veikėjos atmintį, trauminius prisiminimus. Pavyzdžiui, sūnus Lukas iš knygų mugės parsineša kūrinį „Mažasis princas“. Pirma Marijos mintis – išmesti knygą. Šis impulsas simbolizuoja užgniaužtą skausmą ir traumos dėl prarastos šeimos sugrįžtančio išgyvenimo vengimą, nes knyga atgaivina sukrečiančius prisiminimus. Sukaupusi drąsą ir paėmusi į rankas knygą, moteris supranta, kodėl sesuo vos neišdavė partizano Rimo: „Kai jos sesuo Vilma ėmė pasakoti mokytojai apie Mažąjį princą, kuris nusileido, mokytoja nieko negirdėjusi apie tą 1943-iaisiais Niujorke išleistą knygelę ir jos autorių prancūzą, pagalvojo, kad vaikas kalba apie būrį desantininkų, kuriuos slapta atskraidino amerikiečiai, davė užduotį rinkti žinias apie sovietų karinius pajėgumus ir radijo ryšiu siųsti informaciją į Vakarus“⁷⁵ (Vincė, 2018: 284).

Kartotiniai romano epizodai byloja, kad trauminė atmintis suveikia netikėtai, staiga, iškilus vaizdinei ar garsinei asociacijai. Po dvylikos metų, nugyventų Amerikoje, ji išgirsta sunkvežimį, ir: „[t]as garsas... Marija užsidengė rankomis ausis. Giliai kvėpuodama pamėgino nusiraminti, bet prieš

⁷⁴ Algimantas Baltakis tekste „Algimantas Mackus ir jo tragedija“ kritikuoja rašytojo pasitraukimą iš Lietuvos ir pavadina jį doru, bet pasimetusiu žmogumi. A. Baltakis suponuoja mintį, jog vaikams galima atleisti, bet suaugę žmonės visgi buvo suklaidinti priešų kalbą (Girnius, 2014: 208).

⁷⁵ „When Vilma had told Teacher about the Little Prince Who Fell from the Sky, Teacher had known immediately that was the code name for the group of paratroopers the Americans had flown in under the radar to spy on the Soviet military. They were sending information via radio back to the West.“ (Vincė, 2017: 213)

akis vėl išvydo mamą: suknutė suplėšyta, riešai surišti virve, basa bėga klupinėdama paskui sunkvežimį, dardantį per gruodo sukaustytus laukus⁷⁶ (ten pat, 308 p.). Garsas sužadina tremties vaizdą ir jausmus – lyg laiko mašina neuronai sugrąžina praeitį, tarsi viskas vyktų dabar. Paveikslas psichologiškai motyvuotas: forsuotas kvėpavimas reikalingas kaip būdas ištvirti ir suvokti, kad kamuoja trauma – įvykius sugrąžina atmintis. Panašiai fejerverkai primena karą: „Marija užsidengė delnais ausis ir užsimerkė. Pilve sujudėjo vaikelis. Ji baimingai apkabino pilvą rankomis. Pamėgino atsipa-
laiduoti, bet nepavyko. Karas vis dar gyveno joje“⁷⁷ (ten pat, 326 p.). Kitame epizode skaitydama laikraštį apie išskirtas dvynukes Anglijoje Marija išsyk prisimena seseris: „Ji galvojo apie savo sesutes, svajojo, kaip nors sužinoti Vandos ir Vilmos adresą ir joms parašyti. Kai paskutinį kartą jas matė, Vandai buvo devyneri, o Vilmai šešeri. <...> Paskui jai toptelėjo baisi mintis: ar Vilma ir Vanda ją beatsimena?“⁷⁸ (ten pat, 331 p.) Marija pasijunta ištrinta iš artimiausių žmonių atminties. Tokie vaizdiniai atitinka neįsisąmonintos *išgyvenusiojo kaltės*⁷⁹ būklę, nes kenčiama dėl seserų likimo, kurio tiesiogiai veikėja negali kontroliuoti.

2.1.4. Trauminiai sapnai⁸⁰: košmarai neateina, jie čia

Sapnai – karališkas kelias į pasąmonę (S. Freud)

Pagal referencinę chronologiją pirmuose romano epizoduose suponuojama vaikiškos sąmonės protagonistė: Marija kartu su sesėmis klausosi pasakų, žaidžia, nori pasilikti su mama, kai ją suima. Mergaitė nėra subrendusi ir savarankiška – trauma ją ištinka jautriausio amžiaus. Ankstyva trauminė patirtis sunkina asmenybės formavimąsi, kuris atskleidžiamas visame romane – teksto atkarpos netgi primena psichoanalizės seansą, nes Marijos gyvenimo įvykiai detalčiai interpretuojami, permąstomi iš skirtingų veikėjų perspektyvų. Vienas svarbiausių motyvų, atskleidžiančių psichologinę kančią ir traumą – įkyriai pasikartojantys košmarai. Sapnai kankina pagrindinę veikėją itin ilgą laiką: „Ji mokėjo kas rytą, kas dieną, o labiausiai naktimis, kai sapnuose praeitis ją persekiavo, kankindavo neduodama atokvėpio“⁸¹ (Vincė, 2018: 12). Iš pasąmonės naktimis išnyra karo prisimi-

⁷⁶ „Before she could get up and leave the kitchen, walk away from the sound of the rumbling truck engine, it happened. Maria took a breath and squeezed her eyes shut. She pressed her palms hard over her ears. They were taking Mama away. Mama’s hands were bound at the wrists. She was stumbling behind their truck across the frozen fields.“ (Vincė, 2017: 239)

⁷⁷ „Maria covered her ears and squeezed her eyes shut. Lukas and Saulius jumped up and down, squealing with delight. When the grand finale came, she could feel the baby inside of her trembling. She clutched her belly and held it tight. The war still lived inside of her.“ (Vincė, 2017: 255)

⁷⁸ „She wished she could find out Vanda’s and Vilma’s address and write to them. Vanda was nine and Vilma six when she last saw them. <...> And would Vilma and Vanda even remember them?“ (Vincė, 2017: 258)

⁷⁹ Pasak Bražienės, kaltė gali būti tikra, t. y. žmogus prisidėjo prie kito žalojimo, arba „įsivaizduojama“ – tai išgyvenusiojo kaltė (Bražienė, 2017: 179).

⁸⁰ Tyrėjai yra nustatę statistiškai reikšmingą skirtumą ($p < 0,01$) tarp politinių kalinių ir kontrolinės grupės dėl miego sutrikimų. Įkyrūs traumuojantys įvykiai pasikartoja sapnuose, sukelia neramų miegą arba nemigą (Gailienė ir Kazlauskas, 2003: 48).

⁸¹ „She paid every morning, every afternoon, and especially every night, when her past came back to haunt her in her dreams, tormenting her, making it impossible to rest.“ (Vincė, 2017:10-11)

nimai: bėgimas nuo priešų, slapstymasis, mirties grėsmė: „Kartais naktimis ji prabusdavo išpilta prakaito, susapnavusi, kaip su Perkūnu bėga per sieną. Arba kad užlipa ant minos ir ją suplėšo į gabalus“⁸² (ten pat, 128). Košmarų siužetas panašus į patyrusių karo traumą – demobilizuoti kareiviai naktimis vėl ir vėl išgyvendavo mirties baimę, siaubą, nerimą, kartojo gąsdinantys mūšio siužetai. (Herman, 2006: 41). Romane vaizduojama, kaip košmaruose grįžta sužalotos motinos vaizdinys: „Sapnuodavosi ir mama, ištiesusi į ją rankas, su perplėšta suknete. Rytą Marija galvodavo apie jos likimą: gal ji mirė Lietuvoje, gal Sibire?“⁸³ (ten pat, 128 p.) Sudraskytos suknutės leitmotyvas įtvirtina suvokimą, kad mažos mergaitės stebėtas nusikaltimas paliko gilius trauminius pėdsakus.⁸⁴ Būseną dėl artimiausio žmogaus išniekinimo perteikiama taip: „Ji [Marija] norėjo bėgti pas ją [mamą], išgelbėti, bet jos kojos neklausė. Pajuto, kaip šilta srovelė nubėgo per šlaunis“⁸⁵ (Vincė, 2018:61). Šlapinimasis išreiškia nevaldomą baimę, kuri kyla stebint prievartos epizodą – tai psichologiškai traumavo pagrindinę veikėją, toliau ji vaizduojama kaip kenčianti nuo palaipsniui besivystančio potrauminio streso sutrikimo⁸⁶ (PTSS), atsiskleidžiančio sapnuose kaip kompulsyvi⁸⁷ kartotė, praeities prisiminimų vengimas ir socialinė atskirtis⁸⁸. Sapnus mergaitė apmąsto rytais, bet kitiems nepasakoja – viena kenčia reguliarių psichologinių skausmą. Pagrindinė veikėja po namų netekties vaizduojama kaip bręstanti paauglė svetimose šalyse. Marijos būseną perteikiama kaip padalinta ir užstrigusi, sąmonė užsifiksuoja praeityje ir neigia realybę: „Mergina, kurios kūnas yra čia, o siela liko Lietuvoje, miško žeminėje“⁸⁹ (ten pat, 128 p.). Psichologiniu požiūriu tai yra disociacijai⁹⁰ – kūnas ir siela nebesudaro vienybės dėl itin stiprios trauminės patirties.

Tryliktame skyriuje „Marijai apsiereiškia motina“ dėmesys sutelktas į dukros ir motinos fiktyvų susitikimą. Tai išsamiausias visame romane sapno epizodas, pradedamas liaudies daina:

⁸² „Sometimes, after Maria went to sleep at night, she woke up drenched in sweat, after dreaming that she and Perkūnas were running through the border. Or she dreamed that she had stepped on a mine and was blown apart.” (Vincė, 2017: 93)

⁸³ “She dreamed of Mama, standing before her, with her arms outstretched, her dress torn in two. Then Maria would wonder if perhaps she had died back in Lithuania, while crossing the border, and this new Maria who lived a quiet peaceful life in Punks wasn’t somebody else?” (Vincė, 2017: 93)

⁸⁴ Pasak J. L. Herman, psichologinę traumą patirdavo ne tik fiziškai nukentėję kariai, bet ir įvykių liudininkai, kurie taip pat susidurdavo su baimė, mirties grėsme (Herman, 2006: 42).

⁸⁵ „She wanted to run to her, to hold her, to save her, but her feet were frozen to the ground. Maria felt something warm trickling down the inside of her legs.” (Vincė, 2017: 45)

⁸⁶ PSTT būdingi šie požymiai: 1) įkyrus trauminio įvykio išgyvenimas prisiminimuose (angl. flashback), sapnuose; 2) vengimas įvykių, kurie primena, asocijuojasi su traumine patirtimi bei socialinė atskirtis; 3) padidėjęs dirglumas, baimingumas, nemiga. Simptomai gali pasireikšti ne iš karto, neretai susiklosto latentinis laikotarpis, svyruojantis nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių (Kazlauskas, 2013: 102-103).

⁸⁷ Apie kompulsyvumą rašoma Lakano psichoanalizėje.

⁸⁸ Marija šešerius metus gyveno viena ir audė tautinius kostiumus. Palikusi šeimą ji atsiribojo nuo žmonių.

⁸⁹ “A girl walking around inside her body while her soul had been left behind, under ground, in the bunker in the forest in Lithuania.” (Vincė, 2017: 93)

⁹⁰ *Disociacija* neretai pasireiškia kaip jausmo ir vaizdo atskyrimas, o sapnai būtent ir sujungia šias dvi atskilusias dalis (Kalsched, 2016: 170: 227). Dažniausiai disociacija nustatoma 70-90% asmenų, kuriems diagnozuotas PSTT, tačiau ilgalaikio traumavimo aukos kenčia nuo disociacijos net tada, kai jiems PSTT nėra diagnozuotos (Gailienė ir Kazlauskas, 2003: 49). Tai sukuria prielaidą, kad egzodo trauma turėtų atskleisti disociacijos fikciją ir literatūroje kaip vieną iš esminių požymių.

Oi, kas ateina,
Kas ten atlinguoja?
Ar ne mano motinytė
Kelaly dūluoja? (ten pat, 254 p.)

Sapne išgirsti žodžiai veikėjai primena vaikystę, kai šią dainą dažnai girdėdavo. Sapne išsipildo motinos duotas pažadas neapleisti – ji pasirodo kaip globėja, ir nors vaizdinys baugus („Ji vis vilkėjo sudraskytą krauju permirkusią suknutę...“⁹¹ (ten pat, 255 p.)), įvyksta teigiama metamorfozė: kruviną drabužį pakeičia balta šviesa. Dukra sapne yra saugi, mylima, bet negalinti pasiekti motinos – tarsi trukdo stiklo siena.

Nora sapne simbolizuoja išminties saugotoją, kalba apie gyvenimo iššūkius: „<...> Paleisk praeitį. Klausykis, kaip teka vanduo. Įbrisk į upę. Tėkmė tave nuneš, kur reikia. Ir gyvenk taip, kaip teka upė. <...> Prisimink Jėzaus mokymą: turi mylėti net ir savo priešus“⁹² (ten pat 256-257 p.). Motinos mistiškas pasirodymas suponuoja trauminės patirties gydymą – palaikymas ir patarimai suteikia prasmės. Nors tai nėra realus susitikimas (romano realybės prasme), jo vertė prilyginama tokiam. Kaip gyvenimo atrama pateiktas tikėjimas Dievu. Gailienė ir Kazlauskas Lietuvoje atliko tyrimą, kuriame palygino politines represijas patyrusių žmonių patirtis su nenukentėjusiais.⁹³ Paaiškėjo, kad dauguma nukentėjusių stiprybę atrado religijoje. Tačiau nepasitvirtino koreliacija tarp maldų ir traumos įveikos. Mokslininkai iškėlė hipotezę, kad žmonės susidūrę su ilgalaikė trauma nebesugebėdavo pasitikėti aplinka ir dažniau atsisukdavo į transcendenciją. (Gailienė, 2008: 199–200) Tai paaiškintų romano fabulos motyvaciją – veikėjos tikėjimo paieškas, kai jos pasitikėjimą žmonėmis gniuždo vienas epizodas po kito. Šiame kontekste reikšmingas – gana tiesmukas – vardo pasirinkimas: veikėja lyginama su dviem biblinėmis moterimis: Jėzaus motina Marija ir Marija Magdaliene. Jos yra tarsi du poliai tarp kurių siūbuoja pagrindinės veikėjos gyvenimas. Esama ir Jobo kančios motyvo – kai netekčių grandinė sukelia tikėjimo krizę ir netgi Dievo neigimą.

Paskutinis Noros pasirodymas sapnuose sustiprina ribinės motinystės situacijos dramatiškumą: protagonistė vaizduojama po jauniausios dukros Keitės netekties. Moteris nevalgo, nesikelia iš lovos, ji apleidžia šeimą, svarsto apie savižudybę. Iš pražūties Mariją išgelbsti dienos sapnas. Svarbu akcentuoti, kad tai ne nakties košmaras, bet vizija, kurioje mistiškai apsireiškia motina: „Ji vis dar buvo

⁹¹ „She was still dressed in the torn, blood-soaked dress they had taken her away in, but she was bathed in a bright light.“ (Vincè, 2017: 190)

⁹² „Stop worrying so much. Let it go. Listen to the flow. Tap into the flow. The flow will take you where you need to be. Stop using your brain to try to figure it all out. That’s not how life is lived. Life is lived like a river flows. <...> remember the teachings of Jesus Christ, to love even your enemy.“ (Vincè, 2017: 191-192)

⁹³ 72% represuotojų klausimyne nurodė, kad religija jiems padėjo išverti, lyginamosios grupės dalyviai akcentavo šeimos svarbą – 63,6%.

suplėšyta suknete, susiūta priekyje. „<...> Gimimas ir mirtis, mirtis ir gimimas – visa tai moters gyvenimas. Turi mylėti tuos vaikus, kuriuos dabar turi. <...> Privalai išsaugoti šeimą, kad tavo dukros siela galėtų rasti kelią namo“ (ten pat, 355 p.). Nors romano sapnuose, kaip matyti iš citatos, kartojamos trauminės patirties nuorodos, jie turi ir teigiamą polių – veikia kaip sielos gydymas. Atskleidžiama, kad būtent šis sapnas išvaduoja veikėją iš depresijos.

Skyriuje „Sniego pusnys“ minimas ne Mariją, o jos prarastą dukrą, persekiojantis pasikartojantis košmaras. Perteikiamas dukros gailestingumas ir noras padėti paslaptiniams „sniego žmonėms“. Iš jų visų išskiriama moteris su vasarine suknele, t. y. senelė Nora. Ledas sapnuose simbolizuoja Sibirą, į kurį buvo ištremti protėviai. Marijos ir jos dukros paveikslai kuriami pasitelkus sapnų kartotę ir tą patį leitmotyvą – suplėšytą Noros suknelę. Nors anūkė Keitė vaizduojama praradusi žinias apie genealoginį medį, suponuojama, kad kartų ryšį palaiko kolektyvinė sąmonė, veikianti sapnuose. Išskylančios vaizdiniai veikia Keitės realybę ir skatina ją pažinti tikrąją šeimos istoriją. Sapnai interpretuojami kaip itin paveikūs – jų vaizdiniai lemia mergaitės kūno būsenas, pavyzdžiui, neįprastą šalčio patyrimą vasaros metu. Romane kuriamas įspūdis, kad trauma veikia ir antrosios kartos kūną – šaltis šiuo atveju yra psichosomatikos ženklas.

2.1.5. Tarpgeneracija: palikimas antrajai kartai

Traumos perdavimas⁹⁴ antrajai kartai romane vaizduojamas ne tik perteikiant košmarus, bet ir pasakojant antrosios kartos, kuri tiesiogiai neišgyveno karo, tremties, egzodo, likimus. Marija ir antrasis jos vyras Žygimantas bei jų vaikai Lukas, Tadas, Saulius, Milda ir Keitė įkūnija traumuotos bendruomenės vaizdinį, kūrinys liudija kolektyvinę patirtį: kentėjo ne pavieniai individai, o ištisos bendruomenės. Atskleidžiama, kad galima pabėgti nuo okupanto, bet trauma ir toliau persekioja lyg negailestingas budelis.

Amerikoje gyvenanti šeima nelanko terapijos, net ir namuose nesikalba apie praeitį – dominuoja *tylos efektas*. Tačiau tyla nėra efektyvi vaikų apsauga nuo trauminės patirties. Perdavimas antrajai kartai atskleidžiamas vaizduojant griežtą vaikų auklėjimą. Žygimantas, kuris pats nėra etiškos elgsenos pavyzdys – alkoholikas, nuolat keičia meilužes, atlieka pikto, griežto ir žiauraus tėvo vaidmenį, pavyzdžiui, už nusikirptus plaukus sumuša mažametę Mildą. Marija jo antipodas – rūpestinga, mylinti, tačiau kenčianti depresiją. Tai gilina motinos ir dukros Mildos atskirtį, negatyviai paveikia pastarosios gyvenimą. Gausu vaizdų, bylojančių, kad formalus auklėjimas didina meilės stygiaus potyrį ir veda veikėją į savidestrukciją. Milda vartoja alkoholį, tabaką, narkotikus, panyra į nesaugų seksą, abortai tampa kasdienybe. Kitų vaikų gyvenimas taip pat sudėtingas: Tadas atsiduria kalėjime,

⁹⁴ Šutinienė teigė, kad tik trečioji karta turi tinkamą psichologinę distanciją ir sugeba susidoroti su traumine patirtimi, o antroji karta dažnai vengia kalbėti apie traumą (Šutinienė, 2002:61) Taigi, antroji karta yra tarpininkė, kuri gali būti itin paveikta tėvų patirties.

Keitė – globėjų šeimoje. Pirmagimio Luko, tapusio inžinieriumi, istorija pateikiama kaip šiek tiek sėkmingiau susiklosčiusi.

Traumos naikinamo poveikio fabulinis argumentas yra ankstyva Mildos mirtis – detaliai vaizduojama kaip mergina lėtai ir užtikrintai naikina save, kol pasiekia dugną, susergera AIDS. Interpretuotume šią mirtį kaip simbolinę traumuotos Lietuvos baigtį – sunaikinama antroji karta, kad nesitęstų traumos grandinė. Be to, Marijos dukros tarsi Jungo aprašytos priešybės: Keitė – laisva, atgimstanti Lietuva, o Milda – traumuota, sužeista ir nykstanti. Romane tiesmukai verbalizuota idėja, kad tik mirtis gali išlaisvinti traumuotą tautą: „– Tu, Keite, simbolizuoji laisvą Lietuvą, – surimtėjusi pasakė Milda. – O aš simbolizuoju visą tą mėsą, kuris turi išnykti, kad būtų galima prisikelti“⁹⁵ (Vincė, 2018: 520). Seserų dialogas ligoninėje atskleidžia pažinimą ir susitaikymą – nors neįmanoma išgelbėti traumuotos šalies vaisiaus Mildos, kurios gyvenimo linijos kadencija suponuoja išsivadinimą iš destruktivios šeimos istorijos, tačiau dramatiška likimų priešprieša yra raktas į ateitį, nes Keitės gyvastingumas įkūnija galimybę atkurti ryšį su protėviais ir suteikia jų kančioms prasmę. Mildos mirtį galima vertinti ir kaip *potrauminį augimą*, kuris vyksta pasiekus ribinę situaciją, atradus prasmę ir sukūrus naują tapatybę.

2.1.6. Potrauminis augimas: atgimimas iš pelenų

Senatvėje Marija panyra į askezę: keliasi anksti rytą ir audžia iki saulėlydžio. Ne tik vienas romano fabulos vingelių, bet ir simbolinis įvykis, jog audimas padeda vėl susitikti su andai prarasta dukra: „Ji audė, kad išaustų savo gyvenimą toki, koks jis galėjo būti, jeigu viskas būtų susiklostę kitaip. Ji audė trokšdama susigražinti savo vaiką – kad mergaitė rastų kelią pas ją sekdama ilgomis gijomis, kurios siejo jas kaip motiną ir dukterį“ (ten pat, 15 p.). Audimas veikia kaip meno terapija – neišgyventi jausmai išliejami ritmingais ir harmoningais rankų judesiais. Šešerius metus moteris kuria tautinius drabužius, kad atrastų dvasinę ramybę po netekčių, sukėlusių komplikotą gedėjimą. Savo ruožtu, gydantis audimas sutvirtina ryšį su tautos kultūra, sujungia Mariją su protėvių kolektyvine pasąmone. Nors Marija negali sugrįžti į Lietuvą, tačiau dvasiškai ji įprasmina sugrįžimo jausmą, skatinantį potrauminį augimą. Šiais motyvais atskleidžiama ne tik destruktivus trauminės patirties aspektas. Išskyla ir teigiamas požiūris į patirtis, suteikiančias brandos ir gyvenimo prasmės. Jaunos ir naivios mergaitės paveikslas transformuojamas į tvirtos, savimi pasitikinčios moters, kuri išdrįsta priimti dingusią dukrą Keitę ir supažindinti ją su tragiška šeimos istorija. Pažintį medijuoja audimas – *tylos efektas* trukdo papasakoti nuoseklią istoriją. (Universalu, kad baiminantis politinio persekiojimo, vargiai atrandant tinkamus žodžius trauminės istorijos sunkiai įžodinamos.) Žodžius romane

⁹⁵ “You’ve got to go there and be a part of that, Cathy. Me, I symbolize all the bad shit that’s got to die so that the new can come to life.” (Vincė, 2017: 405)

atstoja buvimas drauge ir bendra veikla. Taip dargi primenamas tradicinis įsitikinimas, kad meilė rodoma darbais arba veiksmais, bet ne žodžiais.

Potrauminis augimas susiejamas su kultūriniu keliose pasakojimo gijose. Veikėjai ilgainiui grįžta prie lietuviškos kultūros: Žygimantas pasakoja dukrai Lietuvos istoriją, dalijasi knygomis; Marija kuria tautinius drabužius, meldžiasi; Baba užsiima folklorinio atspalvio burtais, o Keitė mokosi protėvių kalbos, istorijos ir planuoja aplankyti Lietuvą. Keitės grįžimas į šeimą simbolizuoja kultūrinės traumos įveiką: atomazgoje išigali istorijos, tikėjimo ir kalbos sauga.

2.2. Traumos žemėlapis Liūnės Sutemos poezijoje

2.2.1. Trauminiai sapnai: savasties įstrigimas tarp

Liūnės Sutemos poezijoje vaizduojami trauminiai sapnai, kuriuose dinamiškai kinta pagrindiniai sapnuotojai: nuo mergaitės iki šešėlio figūros. Kismą galima paaiškinti remiantis Šilbajorio poetine analize. Pasak kritiko, Liūnės Sutemos poezijai būdingi pasakojamojo diskurso elementai, o kalbančioji sąmonė yra skylanti ir eventualiai susivienijanti veikėjo – įvaizdžio figūroje, todėl „aš“ sudaro skirtingos dalys. Iš viso Šilbajoris išskiria keturias pagrindines funkcijas: pasakotojas, veikėjas, įvaizdžio kūrėjas ir pats įvaizdis (Šilbajoris 1992: 233–235). Šioje dalyje aptarsime pagrindinius sapnus, kuriuose atskleidžiama egzodo kultūrinė trauma, ir paaiškinsime kalbančiosios savasties skilimą⁹⁶.

Vienas iš labiausiai dėmesį kaustančių sapnų pateikiamas eilėraštyje „ŽYDI“ (rinkinyje „Te būnie tarytum pasakoj“). Jame vaizduojamos dvi figūros: stebinčioji sąmonė (kalbančioji) ir dingusi mergaitė. Kalbančioji neramiai stebi išeinančiąją:

Mano lūpos neramios... prieblandoj šešėlis,
pravirų durų, sunkus.
Saulėleidyje besišypsančią mergaitę
išsivedė vėsus
ir lieknas paskutinis spindulys, –
palikęs tylų šauksmą ir mane – (Liūnė Sutama, 1955: 35).

Mergaitė vaizduojama tarsi lunatikė. Mistiška vizija pateisinama sapno motyvu („<...> praviros durys/ alsuoja svaigiu sapnu: –“ (ten pat)), vedančiu į reikšmingą užuominą. Kalbančioji stebi pasiklydusią mergaitę, stovinčią tarp dviejų namų. Sapną galime vertinti psichoanalitiškai:⁹⁷ ir manyti, kad mergaitė yra ir eilėraščio kalbančioji. Sapne įvyksta savasties disociacija tarp *praeities aš*

⁹⁶ „Vienas žmogaus sąmonėje esantis „aš“ visada lieka traumos momente ir nuolat išgyvena patirtą sukrėtimą, o kitas „aš“ tarsi gyvena toliau.“ (Bražienė, 2017: 181).

⁹⁷ Psichoanalitikai sapnų veikėjus interpretuoja kaip sapnuotojo dalis. Be to, R. Šilbajoris eilėraščių veikėjus, įvaizdžius taip pat priskiria kalbančiajai sąmonei: „<...> poetė gaisru ginasi nuo „šimtmetį išbadėjusių, staugiančių vilkų“, kurie taip pat yra jos „aš“ savotiški

(mergaitės) ir *dabarties aš* (suaugusios kalbančiosios). Mergaitė vaizduojama stovinti tarp dviejų namų lyg dviejų pasaulių – tai *slenkstinė būseną*. Kalbančioji nerimauja dėl namų netekties, pakartoja eilutę „mano lūpos neramios“ (ten pat), atskleidžiančią jausmą, kad tai košmaras – nujaučiama nelaiminga pabaiga. Nors eilėraštyje yra ir tam tikrų kontrastų (mergaitės šypsena, spindulys, žydėjimas), tačiau jie pasireiškia sapno pradžioje ir didina įtampą pabaigoje (džiaugsmą keičia nerimas): konstatuojama laukimo būseną tamsoje. Šis sapnas suponuoja svarbią poetės kūrybos dominantę, nes vaizduojama, kad išėjimas į pasaulį – ieškojimas ir buvimas „tarp“.

Eilėraštyje „LELIOJIMAI“ (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) išsiduodama apie sapnų baimę. Bijoma prisiminimų iš praeities: „[I]r bijau prisiminti, bijau,/ kad sapne neatbėgtų baltasis ėriukas“ (Liūnė Sutema, 1962: 24). Sapnuose kalbančioji regi mistinį žvėrį: „Žvėris⁹⁸ žaliom akim tyko į mano naktį“ (ten pat.); jis ir kiti pasakų veikėjai baugina: sapnuose pasireiškia užslopinti jausmai. Eilėraščio sapnuotoja yra pasiryžusi išduoti paslaptį, kad tik galėtų išsilaisvinti iš šios būsenos. Kalbančioji laukia brolių, kurie užkapojo Žilviną, laukia, bet jie neateina. Brolius galime vertinti kaip dvigubą figūrą: savi, bet žudikai („aš“ susilieja su pasakos veikėja Egle). Galime manyti, kad košmarai taip kankina, kad ryžtamasi išdavystei. Išduodamas ne tik kitas, bet ir savastis – tai dviguba išdavystė, sustiprinanti mintį apie trauminius sapnus. Taigi, sapnų pasaulis – tai susitikimas su slapčiausiomis baimėmis ir būsenomis.

Eilėraštyje „[M]iriam“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) rašoma apie išsiskyrimą su sapnais, jie vadinami „atsineštiniais“. Akcentuojama, kad kas naktį vis labiau blėsta prisiminimai („Dyla nebeišsaugomai./nuo kiekvienos pilnaties“ (Liūnė Sutema, 1966: 25)). Išsiskyrimas su sapnais prilyginamas uolos ir atlaužos nutrupėjimui – nors jaučiamas amžinas ilgesys, tačiau nėra galimybės vėl būti uola. Kūrinyje konstatuojama negalėjimo sugrįžti į pirminę būseną egzistencija. Užplūsta ilgesys, lyg magnetas traukiantis namo, tačiau neįmanomas, todėl sapne prabylama apie būtinumą gyventi toliau – kitaip („[I]r augint kitaip kvepiančias samanas/ir krūmokšnius kitus“ (ten pat)). Kitame eilėraštyje (rinkinyje „Tebūnie“) savastis skyla į dvi dalis, pasikeičiama rolėmis – pagrindiniu sapnuotoju virsta šešėlis:

Mano šešėlis miega ir sapnuoja mane
tokią, kokia buvau kažkada,
ieškanti nematomo –
o pajutau, kad yra,
žmogaus raudoje ir dainoje,
balandės ulbėjime, sausoje žemėje“ (Liūnė Sutema, 2006: 39).

antrininkai, nes po gaisro, pasotinti, jie vėl į ją sugrįžta: vadinasi, didysis priešas yra visuomet buvo, yra paties savęs dalis (Šilbajoris, 1992: 233).

⁹⁸ Žvėris vaizdas reiškia trauminį kompleksą (Kalsched, 2016:30).

Sapne įvyksta savasties *disociacija* (aš ir šešėlis) ir atrandamas seniai ieškotas tikrumas kančioje, mene, gamtoje. Kalbančioji išpažįsta senas baimes (ieškojimą, savęs nepažinumą), žadina šešėlį, kad jis nubustų. Eilėraštyje sapno motyvas simbolizuoja sąmoningą ir nesąmoningą asmenybės dalis. Kaip ir kituose pavaizduotuose sapnuose, trokštama nubudimo – išsivadavimo iš iliuzijų. Nors košmaruose išgyvenama daug reikšmingų jausmų, patiriamos esminės egzistencinės įžvalgos, tačiau sapnai laikomi sielos kalėjimu – realybės pakaitalu.

2.2.2. Agresija: aukos ir budelio metamorfozė

Joanne Gardiner ir Kate Walker pristato pagrindinius fizinius bei psichologinius pabėgėlių traumos veiksnius. Pasak autorių, pabėgėliai dažniausiai patiria priverstinį atskyrimą nuo artimųjų, jų nužudymą, fizinį ir emocinį smurtą, seksualinę prievartą, įkalinimą ir ligas. Trauminę patirtį gali veikti ir namų netektis: „Namų netektis, išsilavinimo galimybės, okupacija ir socialinė struktūra gali prisidėti prie trauminės patirties.“⁹⁹ Į psichologinių veiksnių sąrašą taip pat patenka agresija, kuri priskiriama kompleksiniam PTSS¹⁰⁰ (Gardiner ir Walker, 2010: 198-199).

Agresija gali būti skirstoma į žodinę ir fizinę, tiesioginę ir perkeltinę, gynybinę ir destruktivią ir t.t. (egzistuoja ne viena agresijos teorija). Šiame darbe nutarta remtis psichoanalitiko Ericho Frommo išplėtotą agresijos teorija, kuri prilygsta metaanalizei. Liūnės Sutemos poezijoje yra daugybė eilėraščių, persmelktų pykčiu, skausmu. Nuostabą kelia poetės drąsa kalbėti maištingai, šoki-ruojančiai – lietuvių literatūroje nebuvo įprasta agresyvi laikysena moterų kūryboje.

Fromm išleido du knygos „Žmogaus destruktivumo anatomija“¹⁰¹ tomus, kuriuose neofreidistiniu rakursu analizavo agresijos reiškinių. Psichologas rėmėsi ne tik psichoanalizės, bet ir neurofiziologijos, antropologijos tyrėjų duomenimis. Ši išsami apžvalga suteikė galimybę įvertinti žmogaus agresyvumą prigimtį nuo pirmykščių bendruomenių iki šiuolaikinės civilizacijos. Fromm mąstė apie

⁹⁹ „The loss of household, educational opportunity, occupation and social structure can compound the experience of trauma.“

¹⁰⁰ „Complex PTSD – dissociation, personality change, poor relationships, aggression, self – harm, loss of meaning in life.“

¹⁰¹ Pagrindinis šių knygų tikslas – atskleisti, kiek hipotezė apie agresijos įgimtumą išties yra patikima. Idėja apie įgimtą agresiją išplito XIX a., kai buvo manoma, kad žmogaus elgesys, pasireiškiantis karais, nusikaltimais ir kitais destruktiviais poelgiais yra filogenetiškai užprogramuotas instinktais. Išsamiau knygose aptariamos dviejų žymių autorių: Sigmund Freud ir Konrado Lorenzo instinktyvistinės teorijos. Tyrėjai suvokė instinktus vadovaudamiesi hidrauliniu principu ir buvo įsitikinę, kad kaupiama agresija kenkia sveikatai. Žymių teoretikų išvados suponavo smurto ir žiaurumo pateisinimą visuomenėje: agresiją būtina išleisti į išorę, kitaip ji naikins vidų. Lorenzas tirdamas gyvūnus sukūrė moksliskai nepagrįstas paraleles: tiek žmonės, tiek gyvūnai turi įgimtą agresyvumą, kuris padeda išlikti (evoliucinė agresijos teorija). Suvaldyti agresiją įmanoma pasitelkiant protą ir moralę – šia švietėjiška idėja tikėjo Lorenzas. Freud, vienas iš paskutiniųjų Švietimo filosofijos atstovų, kaip ir Lorenzas tikėjo, kad tik protas gali išgelbėti žmogų. Psichoanalitikas teorijoje išgrynino du instinktus: gyvenimo ir mirties. Išskirdamas antrąjį tyrėjas atskleidė tragišką žmogaus dilemą: naikinti save arba kitus (Fromm, 2008: 38-62). Taigi, XIX a. suklestėjo įgimtos agresijos teorija, kuria kritiškai suabejojo Fromm išskeldamas idėją, kad egzistuoja skirtingi agresijos tipai. Senųjų genčių iš paleolito antropologiniai pavyzdžiai atskleidė prieštaringas išvadas: dauguma genčių nebuvo natūraliai agresyvios. Neretai gentys bendradarbiaudavo ir tik išimtiniais atvejais tekdavo kariauti. Būtent karas daugelį metų buvo pasitelkiamas kaip žmogiškosios agresijos įrodymas. Buvo manoma, kad žmogus turi kraujo troškimą naikinti ir dėl to XX a. istorija yra paženklinta teroru. Fromm pripažino, kad žmogus, skirtingai nei gyvūnas, gali žudyti savo rūšies atstovus neturėdami tikslo išgyventi. Tačiau autorius atskyrė agresiją, reikalingą išlikimui, ir destruktiviąją, kuri yra išmokta.

dvi agresijos rūšis: gynybinę ir piktybinę. Pirmoji yra būdinga gyvūnams ir žmonėms kaip evoliuciškai adaptyvi forma. Gynybinės agresijos pagrindinis tikslas – išsaugoti gyvybę: „bėgti arba kautis“. Žmonių gynybinė agresija sudėtingesnė dėl vaizduotės, kurios gyvūnai neturi. Žmogus gali grėsmę ne tik patirti, bet ir įsivaizduoti. Pati interesų sritis žmogui yra daug platesnė, todėl dažniau patiriama ir agresija lyginat su gyvūnais. Žmogus turi išlikti gyvas fiziškai ir psichiškai. Apsaugoti psichiką itin svarbu – tai ir tapatybės sauga. Žmogui reikia ir tam tikrų žavėjimosi objektų (tėvo, motinos, tėvynės, žemės), kurie būtų tarsi šventi. Iškilus grėsmei dėl šventų objektų, pasireiškia gynybinė agresija. Įniršis gali būti toks pats stiprus lyg būtų pasikėsinta į gyvybę. Antroji išskirtinai priskiriama žmogui – tai destruktivumas, kuris nėra biologiškai naudingas. Žmogus yra vienintelė būtybė, kuri gali žudyti be tikslo. Ši agresija kyla ne iš instinktų, bet sudarytų gyvenimo sąlygų. Fromm taip pat aptaria kerštingą destruktivumą, kylantį dėl žalos artimajam ar grupei. Ši forma priešinga gynybinei agresijai, kylančiai dėl ateities grėsmės (Fromm, 2008: 38–205).

Traumos ryšys su agresija buvo pastebėtas palyginti vėlai – teoriją išplėtojo Jungo mokiniai. Jie akcentavo iš disociacijos kylančią agresiją ir teigė, kad savasties skaidymas yra prievartos veiksmas (Kalsched, 2016: 30–31). Šilbajoris ir Daujotytė akcentavo, bet neplėtojo minties apie poetės „šiaurietišką pasaulėjautą“, neprijaukinamą kalbėjimą (Šilbajoris, 1992: 232; Daujotytė, 2001: 465), kurį plačiau analizuosime šiame skyriuje. Skaitydami nuosekliai Liūnės Sutemos poezijos rinkinius pastebėjome, kad kalbančiosios laikysena neretai perteikiama agresyviai.

Gamtos agresija prieš žmogų: arba žaliosis kodas. Eilėraščių cikle „BIJAU“ (rinkinyje „Vendeta“) kalbančioji ritmingai ir nuolat pasikartodama įvardija vieną ir tą pačią spalvą: „baimė liūtis žalia“ (Liūnė Sutema, 1981: 37), „baimė žalia“ (ten pat, 38 p.), „baimė karčiai žalia“ (ten pat, 40 p.), „baimė dilginančiai žalia“ (ten pat, 41 p.), „baimė dusinančiai žalia“ (ten pat, 43 p.). Baimė siejama su žalios spalvos tonais, kurie ryškinami neigiamos konotacijos žodžiais nuo „karčiai“ iki „dusinančiai“. Viename iš šio ciklo eilėraščių įvyksta baimės kulminacija:

nubundu džiunglėse –
glaudžiasi, kimba, smaugia
tvanki, drėgna žaluma
dusindama mane –
šaukiu:
g e l b è k ! –
didžiulės žalios papūgos
pamėgdžioja
g e l b è k . . . (Liūnė Sutema, 1981: 44)

Kūrinyje užfiksuojama sąmonės būsenų kaita, kai iš sapno („Užmiegu neono šviesoje,/ žalių veidų apsupta (ten pat, 43 p.)) pereinama į realybę („nubundu džiunglėse“ (ten pat, 44 p.)). Kalbančioji pateiktame eilėraštyje grįžta į netipišką realybę, artimesnę košmarui nei tikrovei. Pavyzdžiui,

egzotiška vieta ir įvykiai (smaugia ne nuodingos gyvatės, bet pati žaluma) išties siurrealistiški. Nubudimas vaizduojamas ne namuose, bet džiunglėse – būtent čia dominuoja žalia aplinkos spalva, iššaukianti pavojingą baimės būseną. Nerimas užlieja kalbančiąją ir pasigirsta jos pagalbos klyksmas („gelbėk“) – tikimasi ištrūkti iš siaubingos dvasinės patirties. Deja, papūgų beprasmiškos kartotės stiprina bejėgiškumo jausmą – kalbančioji įstringa siaubo aklavietėje. Papūgų įvaizdį galime susieti su kalbos mirties fenomenu – siaubą kelia beprasmiškai pasikartojantys gyvūnų garsai ir žlugusi komunikacija.

Įsidėmėtinas spalvos vizualinis išplitimas kūrinyje. Žalia yra tarsi pergėrusi viską: džiunglėse augančius augalus ir gyvūnus. Įsigėrimas šiame cikle neretai išreiškia užliejimo būseną („<...> baimė liūtis žalia,/ji semia, užlieja mane“ (ten pat, 37 p.)), kuri kartais įsisąmoninama ir reflektuojama, o kartais tik nujaučiama – pateiktame eilėraštyje užliejimas tik simboliškai pasireiškia per augaliją ir gyvūniją. Kalbančioji žalumos fone skęsta ir dūsta nuo visą kūną smelkiančios baimės. Gamtos žaluma kuriama lyg agresyvaus žudiko, nusitaikiusio į kalbančiosios gyvybę, personifikacija. Ši personifikacija yra antipodas lietuvių tautosakoje įsitvirtinusi gamtos – motulės simboliui. Sauganti, globojanti gamta virsta naikinančia jėga.

Ciklas „BIJAU“ kuriamas kaip atminties kelionė ir sapnų koliažas – tai praeities nuolaužos, į kurias siekiama sugrįžti, bet nuolat bijoma neišsipildymo. Kalbančioji su tėvu mintyse persikelia į vaikystės kiemą ir tarsi renka, kaupia prisiminimus. Tėvo figūra išryškėja kaip opozicija, kuriai būdinga ramybė, pasitikėjimas ir prisiminimų džiaugsmas. Priešingai, kalbančioji nuolat smelkiama nevaldomos baimės dėl neįmanomo sugrįžimo į praeitį, žmonių netekties. Apie šią netekties baimę ji reflektuoja („bijau – bijau grįžimo“ (ten pat, 41 p.), „bijau žmonių/bijau netekti jų“ (ten pat, 43 p.)). Galime pastebėti, kad baimė netekti psichologiškai svarbių atramų (namų, artimųjų, kalbos) persipina su abstrakčiu ir iracionaliu žalumos simboliu. Norėdami iššifruoti šį simbolį turime pasitelkti papildomus eilėraščius ir atkurti nutrūkusias sąsajas. Taip pat nėra aišku, kodėl cikle gamta personifikuojama į agresyvų anonimišką naikintoją. Liūnės Sutemos poezijos vientisumas leidžia ieškoti atsakymų kituose eilėraščiuose.

Žemės – Despotės agresija. Cikle „Nieko neatiduosiu“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) formuojama lietuvių literatūroje neįprasta agresyvos sesers ir žemės paralelė. Sesuo pristatoma kaip nemylima, kenčianti nuo ilgesio ir linkusi į piktavališką persekiojimą: „<...> ji persekios tave/savo troškuliu ir ilgesiu <...>“ (Liūnė Sutema, 1966: 29). Tautosakoje sesuo turi globojančias galias ir artimą dvasinį ryšį su broliu, o šiame eilėraštyje kuriama „blogosios sesers“ figūra. Ji turi naikinamąją galią, kuri atskleidžiama agresyviais veiksmažodžiais „įbrėš“ ir „išdegins“ – tai reiškia gebėjimą sukelti žmogui slegiantį kaltės jausmą („ir įbrėš, ir išdegins tavyje./ visų kalčių pavidalus“ (ten pat, 40 p.)). Destruktyvi galia paralelizmo principu priskiriama ne tik seseriai, bet ir gimtajai žemei:

Dviejų brolių žemė
priekaištaudama baigia išsiurbti
vaikystės beržą,
neįsirpusį vynuogyną
ir svajones iš trečiojo brolio akių – (ten pat, 30 p.)

Tautosakoje ir klasikinėje lietuvių literatūroje¹⁰² gimtoji žemė suvokiama kaip šventa, tačiau šiame eilėraštyje ji, kaip ir sesuo, netenka kuriančiųjų gyvybinių jėgų ir įgyja blogąsias. Žemė netgi tampa žudike, kuri sunaikina medžių gyvybę ir žmonių idealus. Svarbu pastebėti, kad ir šiame cikle žemė susiejama su žaliavimu: „<...> ir žaliuoja visuos žemėlapiuos,/ bevardė ir viena <...>“ (ten pat) Taigi, žalia spalva eilėraščiuose galėtų būti suvokiama kaip žemės simbolis. Jeigu laikysime jį pastoviu motyvu Liūnės Sutemos poezijoje, tai leis paaiškinti žalumos fobiją cikle „BIJAU“. Būtent baimės mechanizmas patyrus traumą veikia taip, kad bijoma ne tik originalaus objekto, bet visko, kas su juo asocijuojasi. Galime samprotauti, kad neįvardyta destruktivi žaluma kalbančiajai siejasi su prarasta namų žeme. Šią prielaidą sustiprina panašumai tarp abstrakčios žalumos iš ciklo „BIJAU“ ir ciklo „Nieko neatiduosiu“.

Cikle „Nieko neatiduosiu“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) žemė, kaip cikle „BIJAU“ žaluma, pasižymi tais pačiais agresyviais veiksmais – ji smaugia ir persekioja žmogų. „<...> ir visom šaknim smaugdama savyje/ tretįjį brolių/ ji persekios tave <...>“ (ten pat, 31 p.). Kaip pagrindinė agresijos motyvacija atskleidžiamas personifikuotas žemės troškimas valdyti žmogų. Žemė lyg egoistiška motina užsiaugina vaiką tik sau ir nebepaleidžia jo – tai ydingas tarpasmeninis santykis, sužalojantis psichologiškai. Negana to, kuriama neapykanta žmogui – taip negatyviai yra prisirišama prie pačios žemės. Žemės trauka ir galia prilygsta sąmonės magnetizmui („dabar ir ledynai grįžta į ją“) (ten pat, 33 p.) – ši galia viršija žmogaus sąmonės galias. Kalbančioji pataria, kaip apsisaugoti nuo šios sąsąmoningos traukos: lyg koks ritualas pateikiamas žemėlapiu savyje perbraižymas be žalumos. Žaluma suvokiama negatyviai – kaip grėsmė, pavojus, galintis užvaldyti žmogaus sąmonę. Taigi, abiejuose cikluose žemė ir žaluma atskleidžiami kaip sinonimiški vaizdiniai. Agresija, sklindanti iš žemės, fiksuojama ir kituose eilėraščiuose. Neretai kalbančioji patiria kontaktą su žemės pagrindu (žole, moliu) arba dangaus skliautu (saule, delčiais) – tiek viršus, tiek apačia pasireiškia destruktiviai.

Žemė kaip žudanti žolė. Žolės motyvas eilėraštyje „[T]rečioji kelionė“ (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) sukuria gimtosios žemės atstūmimo jausmą. Kalbančioji pasitelkdama atminties galią keliauja po praeitį ir tarsi bando surinkti ar susigrąžinti prarastą tapatybę. Vienas iš klasikinių jos atsiminimų yra mokyklos akimirka, kai grįžtama į jos kiemą arba klasę. Eilėraštyje „Trečioji kelionė“

¹⁰² Apie lietuvių idealizuotą santykį su žeme rašė Jūratė Sprindytė, kuri nagrinėjo lietuviškumo modelį XX a. prozoje: „Daugelį lietuvių brožų sąlygoja jo meilė žemei ir prisirišimas prie jos. Tai, anot Maceinos, lemia matriarchatinis pradas, - žemės meilei turime būti dėkingi, kad nenutautėjome, bet žemės meilė padarė nuolankiausias ir klusniausias, inertiškias ir be iniciatyvos (Sprindytė, 1994: 23)

kalbančioji regi apleistą mokyklą, užkaltais langais, pamestus vaikystės daiktus. Stebinčiosios sąmonė iki smulkiausių detalių fiksuoja aplinką: „langai užkalti“, „sudilusi pasaga“, „angelas nulaužta galva“. Sąmonė tarsi intensyviai bando sugerti prisiminimą, pasitenkinti juo. Deja, šį poreikį pertraukia žolės motyvo retorinis pakartojimas: „Aštri žolė vilkadantė, aštri –“ (Liūnė Sutema, 1962: 39); „Skaudi žolė vilkadantė, skaudi –“ (ten pat, 39 p.); „Plėšri žolė vilkadantė, plėšri –“ (ten pat, 40 p.). Iš žemės pagrindo išaugusi žolė suteikia stebinčiajai skausmo ir naikina prisiminimo malonumą, nes trukdo pasimėgauti praeitimi. Žolė veikia kaip destruktvyvios žemės metonimija – bandoma išvaryti kalbančiąją iš vaikystės erdvės – taip sukuriamas svetimumo ir atmetimo jausmas. Sugriuvusio vaikystės pasaulio vaizdinį liudija ir kiti reiškiniai: užkalti langai, tamsa, angelas be galvos, „šiurkšti daina“ (ten pat, 40 p.), „išdžiūvęs vanduo“ (ten pat). Kalbančioji susiduria su negyvu, išdraskytu ir baigiančiu sunykti praeities prisiminimu, kuris liudija, koks išeivis čia nelaukiamas ir nepageidaujamas („<...> mano lūpinė armonikėlė užmiršo vaikystę/ ir mane“ (ten pat)). Klasikinis vaikystės atsiminimas būtų idealizuotai siejamas su vaikystės mylimiausiais žaislais, jaukiomis ir brangiomis akimirkomis su šeima, draugais. Deja, šiame eilėraštyje kuriama netekties ir amžinojo praradimo nuotaika.

Žemė kaip naikinantis molis. Agresija eilėraštyje „[P]irmoji kelionė“ (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) pasireiškia naikinančio molio įvaizdžiu: „Kuriuo taku atėjau?/ Supleišėjęs molis nepriėmė mano pėdų/ tik spyglių aštrumu, sužeidė jas –“ (ten pat, 34 p.). Žemės paviršius vaizduojamas kietas ir braižantis žmogaus galūnes – tai simbolizuoja dvilypę atstūmimo būseną: pyktį ir norą priklausyti namų žemei. Apie artimą santykį ir troškimą užmegzti ryšį liudija kitas eilėraštis „[K]ai saulė išduos –“ (rinkinys „Nebėra nieko svetimo“): „<...> ieškanti žemės purios savo pėdom,/ šaukianti žemę motinos vardu,/ir skausmo aštrumu išraižius <...>“ (ten pat, 54 p.) Šiose eilutėse atsiskleidžia pagrindinis kalbančiosios troškimas – būti priimtai lyg motinos. Kyla vidinis konfliktas tarp realybės ir siekiamybės – negalėjimas grįžti į praeities pasaulį iššaukia agresyvią reakciją ir demonišką žemės įvaizdį.¹⁰³ Ne tik žemės paviršius (molis, žolė), bet ir namų erdvė neįsileidžia kalbančiosios eilėraštyje „UŽKULSIUOS“ (rinkinyje „Tebūnie tarytum pasakoje“):

Niekados neišeisiu. Niekados nesugrįšiu: –
visi slenksčiai aštrūs, lenkti,
lyg senieji kovų kardai (Liūnė Sutema, 1955: 32)

Įėjimas į namus (ribinė erdvė) toks pats aštrus ir atstumiantis kaip žemės – despotės paviršius. Pavojinga sugrįžti ir išeiti – abi būsenos kelia grėsmę likti sužalotam. Eilėraštyje atskleidžiamas nuolatinis kalbančiosios klajojimas po svetimus namus, išsakomas baimės jausmas ir beprasmybė –

¹⁰³ Panašiai yra psichologijoje su gerosios ir blogosios motinos įvaizdžiu, kai vaikas jaučia nesirūpinimą, jo psichikoje kuriasi blogosios motinos archetipas.

visur tie patys daiktai, bet niekur neįvyksta kompensacija – lieka nepasotinamas ilgesys, kuris kan- kina. Kalbančioji dvasinę būseną prilygina kovai, kurios nebenorima tęsti.

Agresyvūs dangaus kūnai: saulė žiežula. Saulės reikšmė Liūnės Sutemos poezijoje daž- niausiai kinta nuo emociškai neutralaus įvaizdžio iki destruktivaus. Apie saulės idealą sužinome iš eilėraščio „Noriu pasaulį uždaryti“ (rinkinyje „Vendeta“) apie vaikystę:

<...>

ir saulė patekėdavo,

ir saulė nusileisdavo,

ir pilnatis klajodavo nedildama –

mano pasaulyje, anuomet,

delčios nebuvo niekada – (Liūnė Sutema, 1981: 48)

Kalbančioji trokšta vėl patirti saugų santykį, kuris buvo natūralus vaikystėje, su saule. Posme užfiksuojamas ritmas „patekėdavo ir nusileisdavo“ – tai amžinas ratas ir neiškreiptas gamtos dėsnis. Apie saugumo stygių galime spręsti iš intencijos uždaryti pasaulį degtukų dėžutėje bei pačiai saugiai pasislėpti. Kalbančioji reflektuoja saugios vaikystės patirtį ilgėdamasi šio jausmo, norėdama susigrą- žinti. Priešingas saulės vaizdinys kuriamas dabarties akimirkoje. Pavyzdžiui, eilėraštyje „ŽAIDŽIU SU VEIDRODŽIO ŠUKE“ (rinkinyje „Tebūnie tarytum pasakoj“): „Saulė, kurią rankoj laikau,/ maža ir aštri“ (Liūnė Sutema, 1955: 15), „Saulė, lyg žiotys plėšrios žuvies,/ prarijo debesį/ ir žiūri į mane“ (ten pat, 27 p.). Taip pat eilėraštyje (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) „[K]ai saulė išduos tu paimsi/ neprijaukintą mane“ (Liūnė Sutema, 1962: 56); cikle „ŠIMTAMETĖS ŽIEMOS UŽRAŠAI“ (rinki- nyje „Vendeta“): „<...> o saulė ant šluotos pralėkdavo,/ pro sniego debesį,/ nesišypsodama – /saulė žiežula –“ (Liūnė Sutema, 1981: 55). Saulės vaizdinys pateiktuose kūrinuose įgyja raganos, žudikės, naikintojos vaidmenį. Pasitikėti nebegalima – užsimenama, kad dangaus kūnas gali netgi išduoti žmogų. Pasikeitęs santykis liudija patiriamą agresiją, baimę, nerimą ir dvasiškai negyvą pasaulį. Šiame pasaulyje nebėra šilumos ir gyvybės – tai, kas turėtų auginti, šildyti ėmė naikinti. Pasaulio dėsniai čia veikia atvirkščiai.

Agresijos projekcija. Įtampa tvyro nuo pirmos akimirkos cikle „Niekieno žemė“ (rinkinyje „Badmetis“), nes basų kojų motyvas jungiamas su peiliais: „<...> nuskendę peiliai žvejų žydi rūdim./ Atėjau basa ir klausaus <...>“ (Liūnė Sutema, 1972: 10). Neretai kalbančiosios kojas sužaloja žemės paviršius (žolė, molis), todėl basų kojų motyvas kelia baimę, kad peiliai negiliname vandenyje taip pat gali sužeisti. Kalbančioji patiria išorinę agresijos grėsmę, kuri iš tiesų pasitvirtina tolimesnėse eilu- tėse:

Saulė, lyg žiotys plėšrios žuvies,
prarijo debesį

ir žiūri į mane —
amžina ugnim rusendama,
anglėja krūmuos ir medžiuos sausra (ten pat).

Nuo žvejų motyvo šokama prie saulės metamorfozės – ji paveldi žuvies burną – prasideda destruktivus rijimas. Gamta naikina gamtą – saulė lyg plėšrus gyvūnas suėda debesį. Aplinka pilna agresijos: žvejai su peiliais žudė žuvis, saulė – debesį... Tai tampa įspėjamoju ženklu, kad nebus pasitenkinta vienu grobiu ir nusitaikoma į žmogų – uginga saulė „žiūri“ į žmogų. Stebinčioji nujaučia, kad gali būti sudeginta dangaus kūno, todėl ginasi pirma ir nukreipia agresiją į kitą objektą – beržą:

METAS DEGINTI. METAS DEGINTI
DEŠIMTMEČIAIS SKURDUSĮ BERŽĄ
ATSIMINIMŲ NEDERLINGUOS LAUKUOS —
BERŽĄ BELAPI, BETOŠĮ IR BE SULOS, —
METAS LEISTI JAM AUGTI.
IR METAS DEGINTI DAIKTUS,
IŠDĒLIOTUS SAVY, LYG SENIENŲ KRAUTUVĖJ,
KURIEMS NET ŽODYNUOSE ŽODŽIŲ NĒRA —
METAS LEISTI JIEMS GRĮŽTI: (ten pat).

Autoagresija ir susiliejimas. Nors beržas atsiskleidžia kaip savasties dalis, esanti prisimimiuose, tačiau eilėraštyje įvardijama agresija prieš kitą. Būtų galima mąstyti, kad kito ir savęs naikinimas palaipsniui susilieja. Kalbančioji susitapatina su naikintoja saule (pati siūlo deginti) ir patiria destrukcijos sukeltą malonumą. Su(si)naikinimas suvokiamas kaip grįžimas į pirmą pradžią: medis vėl augs, daiktai sugrįš. Tarsi augalams ir daiktams galiotų fenikso dėsnis. Žvelgdami plačiau galime teigti, kad autoagresija sukelia užmaskuotą malonumą, nes senoji tapatybė praradusi gyvybingumą ir tik savinaika gali leisti atkurti savastį. Taip pat būtų galima pritaikyti Freudio mirties instinkto („tanatos“) idėją – kalbančiosios sąmonė trokšta susinaikinimo, nes susinaikinimas tarsi išpildo sugrįžimo ritualą. Atgal į pradžią, atgal į būtį pačiu tragiškiausiu keliu – sunaikinant prisiminimus, praeitį ir save.

Ne tik gamta (žemė ir saulė) veikia naikinančiai, netgi despotiškai, kalbančioji taip pat atsako agresyviais veiksmais. Dažniausiai užsiimama braižymu ir deginimu. Jau analizuotame eilėraštyje „ŽAIDŽIU SU VEIDRODŽIO ŠUKE“ (rinkinyje „Tebūnie tarytum pasakoj“) vyksta nekaltas, bet destruktivus žaidimas veidrodyje. Spėliojama, kas būtų, jeigu būtų („jei ištiesiu“, „jei paleisiu“, „jei palenksiu“ (Liūnė Sutema, 1955: 15). Numatomas savęs ir objektų sunaikinimas („veidas išslyks“,

„saulė suduš“, šaka paluž“¹⁰⁴ (ten pat)). Sabine Melchoir–Bonnet teigia, kad veidrodis nors ir tapo įprasčiausiu nūdienos laikų daiktu, tačiau neprarado magiškos, mistinės, kūrybinės galios. Neretai žiūrėjimas į veidrodį sukelia vizijas (Melchoir–Bonnet, 2005: 15, 203). Stebinčioji sąmonė išties vaizduojama tarsi apimta ateities vizijos: ji atsiduria mirties slėnyje, kuriame niekas neišpildo tikrosios funkcijos: žmogaus veidas negražus, saulė „maža ir aštri“, o šaka nevaisinga. Negražumas galėtų būti suprantamas kaip savęs atmetimas, nepripažinimas. Žiūrima į veidrodį ir norima paleisti, sunaikinti atvaizdą – tai itin subtiliai užmaskuota autoagresija. Saulė taip pat regima per veidrodžio šukę – galbūt todėl ji pasirodo kaip aštri, nes perima natūralų šukės aštrumą. Kalbančioji suvokia, kad norėdama patirti tikrą vasarą, ji turi liautis ją stebėti per veidrodį – tai nėra tikra. Žmogaus žaidimas vaizduojamas kaip ieškojimas savasties, tikrumo ir gyvybės. Iš negalėjimo viso to surasti kyla užslėpta agresija, kuri išreiškiama per šukės dužimo efektą. Dūžtantis pasaulis – tai žmogaus tapatybės naikinimas, šiame eilėraštyje agresija subtiliai užmaskuota, pridengta žaidimo skydu.

2.2.3. Kompliktuotas gedulas: antiderybos su Dievu

Pirmoji stadija: namų netekties neigimas. Gedulo pradžia neretai lydima šoko dėl artimojo netekties. Tyrėja patikslina, kad neigimas yra simbolinis, veikiantis kaip psichikos gynybos mechanizmas. Gedintysis adekvačiai suvokia tikrovę – puikiai žino, kad artimasis mirė, tačiau kartas nuo karto tikisi ir vėl pamatyti brangų žmogų¹⁰⁵. Reikia laiko, kad psichikoje būtų integruota skaudi patirtis. Priešingu atveju, žmogus būtų prislėgtas šokiruojančios žinios ir neištvertų netekties. Neigimo teigiama pusė yra greitas skausmo sumažinimas. Taigi, neigimas yra natūrali ir laikina gedulo stadija – tarpinė būseną, leidžianti įsisąmoninti netektį.

Liūnės Sutemos eilėraščiuose atsiskleidžia simbolinis neigimas, kad kelio į namus nebėra. Panašiai kaip gedintysis vis įsivaizduoja sugrižtantį artimąjį – tarsi atkuria kasdienybės ritualą, taip kalbančioji kartoja grįžimo namo motyvą:

Aš einu ir einu,
lyg per liūną
klimpsta kojos į samanas <...> (Liūnė Sutema, 1962:35)

Ona Polukordienė teigia, kad kompliktuotas gedėjimas gali tęstis iki gyvenimo galo: gedintysis gali vis peržiūrėti praeitį (Polukordienė, 2008: 60). Minėtame cikle „LUNATIKO KELIONIŲ UŽRAŠAI“ (rinkinys „Nebėra nieko svetimo“) atskleidžiamos trys kelionės namo, liudijančios gy-

¹⁰⁴ Originale vartojama ši forma, kuri pagal taisyklės turėtų būti taisytina į „palūš“.

¹⁰⁵ Knygos autorė pateikia šį atvejį: „Tiesiog grįžęs namo tikitės, kad žmona netrukus įžengs pro duris ar kad vyras iš tiesų išvykęs darbo reikalais. Kol kas dar nepajėgiate suvokti, kad mylimas žmogus daugiau jau nebeįžengs pro šias duris“ (E. Kübler – Ross, 2020: 24).

venimo peržiūrėjimo efektą. Kalbančioji paveikta pilnaties galios ir pasinaudodama vaizduote sugrįžta į vaikystės akimirką, kai renka žemuoges. Grįžtančioji bando paneigti laiką ir tikrovės dėsnius. Moteris vaizduojama kaip maža mergaitė, geidžianti užsiimti senomis veiklomis. Sugrįžimas iš dalies išsipildo sapne, todėl galima tai suprasti kaip simbolinį neigimą. Įdomu tai, kad neigimas yra per silpnas ir neįsitvirtina net vaizduotės sferoje. Tuoj pat pasirodo pirmieji negailestingi ženklai eilėraštyje „[P]irmoji kelionė“:

Kuriuo taku atėjau?
Supleišęs molis nepriėmė mano pėdų
tik spyglių aštrumu, sužeidė jas
Molis draugo žaislų,
piemenuko kantrybe lipdytų – (Liūnė Sutema, 1962: 34).

Žemė kūrinyje veikia kaip tikrovės liudytoja – žiauri, nepermaldaujama. Laiminga žemuogių rinkimo akimirka paneigiama, o lunatikė atstumiamą. Kol kas neigimas dar miglotas – labiau šis principas išryškėja antrojoje kelionėje.

„[A]ntrojoje kelionėje“ kalbančioji lanko mamą lietingą dieną, nesėkmingai bando ją surasti bažnyčios procesijoje. Atrodo, šviesus vaiko ir motinos susitikimas perkeičiamas į negalimą susitikimą. Tiek darganotas dangus, tiek dingę gatvių pavadinimai ir netinkantis senas raktas simbolizuoja negailestingą tikrovę: iliuzijos dūžta. Kalbančiosios sąmonė priešinasi tikrovei, bando paneigti, kad praeitis (namai, motina) jau prarasta. Deja, netgi sapne susiduriama su netektimi ir pripažįstama tikrovė. Namų netektis pripažįstama akistatoje su milžiniška grobio tykančia žuvimi. Suvokimas įvyksta ribinėje mirties situacijoje, kai jau nėra kitos galimybės – konstatuojama absoliuti namų prarastis:

Lyja ir lyja, ir kyla
malūno tvenkinį tamsus vanduo.
Didžioji žuvis, išnirus paviršiun,
laukia grobio –
tebus jos alkis pasotintas
žalvariniu raktu
dabar nei aš, nei motina,
tikrai nebeturim namų – (Liūnė Sutema, 1962: 37).

„[T]rečiojoje kelionėje“ aprašomas sugrįžimas į mokyklą. Vaizdinys lyg siaubo filme: užkalti langai, begalvis angelas, išmėtyti daiktai. Tarytum bandoma patekti į laimingą akimirką, o ji persmelkta siaubo – netgi žolė apibūdinama agresyviai: „Aštri žolė vilkadantė, aštri“ (Liūnė Sutema, 1962: 39). Taigi, šiame cikle išryškėja namų aplinkos samprata – tai ne tiksli vieta ar pastatas, bet atsiminimai, akimirkos, būsenos ir žmonės. Kalbančioji eina į mišką, į mokyklą, ieško motinos – visa tai sudaro sielos namų pagrindą. Bandymai sugrįžti į praeities laiką atskleidžia gedulo pirmąją stadiją – neigimą. Svarbu pastebėti, kad neigimas simboliškai pasikartoja, bandoma tikrovę įveikti tris kartus.

Savasties neigimas. Negalėjimas sugrįžti ir vėl būti vaikystėje verčia išgyventi namų netekties dramą, kuri vis labiau komplikuojasi ir virsta tapatybės krize. Eilėraštyje „Kai saulė išduos –“ (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) moters figūra du kartus konstatuoja „tai ne aš“ – geidžiama paneigti save, stengiamasi išsivaduoti iš nepriimtinos tapatybės:

ana moteris,
nemokėjusi tausot daiktų,
nesuradusi niekur namų
ir dabar gyvenanti stotyje,
rami ir santūri pasiruošus kelionei į nepažįstamą šalį,
tai ne aš —,
ji tikrai panaši į mane (Liūnė Sutema, 1962:54)

Po šiuo neiginiu slypi noras nebūti amžina ieškotoja ir namų praradėja. Menišškai sukonstruojamas stebėjimas iš šono – regima benamė moteris stotyje. Kalbančioji atpažįsta joje save, nori paneigti, kad tai ji. Atskleidžiama baimė gyventi be namų, benamės tapatybė jai skaudi ir nepageidaujama. Ši situacija primena refleksiją atmintyje, kai *dabarties aš* kritikuoja *praeities aš* sprendimą (įvyksta savasties *disociacija*) – tarsi nusipurto, kad moteris ruošiasi kelionei į svetimą šalį. Stebima su žinojimu, kad namų palikimas yra dvasiškai sunki kelionė, lemianti egzistencines krizes. Eilėraštinis lakoniškas, emocinis krūvis talpinamas neiginyje „tai ne aš“. Tai lyg dvasinio rojaus praradimas, kurio vertė įgyjama vėlesnėje laiko refleksijoje. Taigi, pirma stadija pasireiškia kaip neigimas dėl gimtųjų namų aplinkos (namų, mokyklos, motinos) paradimo. Siekis sugrįžti namo nesuvaldomai stiprus, todėl negalėjimas net vaizduotėje patirti sugrįžimo perauga į tapatybės neigimą – bandoma atsikratyti minties, kad aš tas bėglys, o ši kelionė ne sapnas.

Antroji stadija pyktis: Jobo drama. Kalbančiosios pyktis išreiškiamas kūno kalba. Eilėraštyje „NUOTAIKA“ (rinkinys „Tebūnie tarytum pasakoj“) raudoni karoliai asociatyviai primena uogas, bet jie nėra uogos ir negali tapti veiksmingais pakaitalais. Uogų trokštama kaip namų aplinkos patyrimo – ir uogos, ir pušys auga gimtajame krašte, todėl jos virsta namų metonimijomis. Plėšimo veiksmas pripildytas pykčio emocijos, nes poreikis „noriu“ yra vis tas pats „negaliu“:

<...>
ir drėgna ranka nuplėši
raudonus karolius nuo kaklo
prisiminus, kaip saldžiai karti,
buvo spalgenų uoga“ (Liūnė Sutema, 1955: 49).

Kalbančioji negali susikurti naujos tikrovės, prilygstančios praeičiai – gali tik imituoti. Deja, imitaciniai bandymai baigiasi neišsakytu pykčiu. Be to, svarbu pastebėti uogos kontrastą – ji „saldžiai karti“, o kartumas nėra malonus skonis, tačiau šioje scenoje neskanumas prilyginamas geidžiamam savumui arba natūralumui. Karoliai eilėraštyje tampa visiška uogos opozicija: jie dirbtini, daiktiški.

Uogą ir karolius sieja tik vizualinis panašumas – spalva. Kituose tekstuose pastebėjau, kad pyktis reflektuojamas bei įsibrašinama įvardinti pačius objektus. Pvz., eilėraščių cikle „NEBĖRA NIEKO SVETIMO“ (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“): „Nebėra nieko svetimo,/ miestas, kurio neapkenčiau didėja...“ (Liūnė Sutema, 1962: 30). Cikle „Nieko neatiduosiu“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) žemė vaizduojama kaip despotė¹⁰⁶, įvardijamas pyktis. Kalbančioji pasąmoningai geidžia dvasinio ryšio su žeme tarsi su motina, tačiau jausmai apverčiami šimtu aštuoniasdešimt laipsnių kampu: įsiteigiama, kad nemylima. Neiginys gimsta dėl patiriamo atstūmimo, kyla pyktis dėl žemės mitologinės prasmės sunykimo. Kalbančioji kenčia blogosios motinos priespaudą ir bando išsivaduoti pasitelkdama pyktį. Kitame eilėraščių cikle „NEIŠDUOSIU, TIKTAI GRAŽINU“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) agresyvi projekcija sutelkiama į vaikystę, kuri vaizduojama kaip maža mergaitė:

Ir sėdės ten mano vaikystė viena,
Nebylė, žaisdama akmenėliais –,
nekrikštų kapelius,
patvoryje –
sėdės nustelbta nuodingų vijoklių,
ir mėtys akmenėlius į mane (Liūnė Sutema, 1966: 54).

Šiame eilėraštyje atstūmimas priskiriamas ne žmogui, o vaikystei – panašiai kaip jau aprašytame eilėraštyje „Mano šešėlis miega ir sapnuoja mane“¹⁰⁷ (Liūnė Sutema, 2006: 39) sukeičiamos rolės. Kūrinyje vaikystė įkūnija mažos mergaitės figūrą: ji neturi balso, todėl jausmus išreiškia agresyviais veiksmais – mėto akmenis į kalbančiąją. Tai simbolizuoja stiprų, infantilų pyktį – vaikui skaudu, kad tapo nereikalingas. Iš tiesų rolių sukeitimas reiškia, kad tokius destruktivius jausmus patiria kalbančioji. Projekcija yra laikoma psichologine gynyba nuo skaudaus suvokimo – neretai atstumtasis skuba atstumti pirmas, kad apsisaugotų. Nors kalbančiajai sunku atsisakyti vaikystės, bet jos žodžiuose yra ramybės, kuri kyla iš situacijos kontrolės. Santykiyje su žeme šios ramybės nėra, nes kontrolė priklauso ne žmogui – taigi, galima įžvelgti perėjimą į žemės dominuojančią rolę, leidžiančią kontroliuoti likimą.

Įdomu tai, kad ramybės būseną ir atsisveikinimą su vaikyste tėra laikina saviapgaulė: kituose tekstuose žengiamas žingsnis atgal, vėl išgyvenami liūdesio, nerimo, baimės ir pykčio jausmai. Neapykanta eilėraštyje (rinkinyje „Grafitti“) išsakoma dviem adresatams:

nemyliu žmogaus –
tik gyvenu šalia jo.
nemyliu žemės,
tik gyvenu joje –
dar gyvenu

¹⁰⁶ Ji tarsi tironė, užvaldanti žmonių sąmones ir priirišanti prie savęs, – šis suvokimas žadina pyktį bei agresiją: „Žemės nereikia mylėti –/ ji visuomet jausis išduota./ ir visom šaknim smaugdama savyje/ tretįjį brolių./ ji persekios tave/ savo derlium ir bergždumu...“ (Liūnė Sutema, 1966: 31). Plačiau apie žemę kaip agresorę parašyta 26 p.

¹⁰⁷ Žr. skyrių apie sapnus (23 p.)

iš istorijos išmesta – (Liūnė Sutema, 1993: 27)

Pyktis sukuria vienatvės zoną – tiek gamta, tiek žmogus atskiriamas nuo savasties. Išsakomas užsidarymas savyje – tarsi autistiška egzistencija. Šiame eilėraštyje frazė „nereikia mylėti“ virsta „nemyliu“. Atrodo, kad surandami didieji kančios kaltininkai ir konstatuojama vegetacinė būtis – nevisavertė dvasinė egzistencija. Pagrindinis praradimas – nutraukti istoriniai saitai, kuriuos įvardijo Kavolis. Vieni išėiviai sielojasi tik dėl jiems padarytos skriaudos, o kiti sąmoningi – jautriai reaguoja į kitų skausmą (Kavolis, 1994: 68). Eilėraštyje dominuoja pirminė reakcija, kurioje dar aštrus skausmas – apnuogintas pyktis dėl neteisybės.

Pykčio peraugimas į kerštą vaizduojamas cikle „VENDETA“ (rinkinyje „Vendeta“). Svarbu pastebėti, kad kalbama su pasimėgavimu, vartojami pieno ir medaus vaizdiniai, kuriantys antitezę karčiam kerštui:

k r a u j o k e r š t a s s v a i g u s
k a i p a g u o n ū p i e n a s
s a l d u s k a i p b a l t ū
d o b i l ė l i ū m e d u s (Liūnė Sutema, 1981: 9).

Isteigiama išdidi laikysena, kurią taip pat gynė Mackus. Nužemintųjų generacijos idėjas sistemingai aprašė Kavolis¹⁰⁸. Kalbančioji lyg maldą kartoja, kad turėjo gimti ne melancholiškoje Lietuvoje, bet Korsikoje. Ugningai maištaujama ir pripažįstama: atleidimo nebus. Krikščioniškas mokymas atmetamas, neigiama atleidimo galimybė: „– Atsuki kitą veido pusę –/ Aš kitos neturiu –“ (ten pat, 12 p.). Tris kartus cikle „Vendeta“ pakartojamas priešingas atleidimui principas: „akis už akį“ (ten pat, 13 p.), „dantis už dantį“ (ten pat, 14 p.), „žemė už žemę“ (ten pat, 15 p.). Vaizduojamas neapykantos užvaldytas žmogus, kuris negali pasipriešinti kylančiam vidiniam blogiui. Šis trupina žmogų iš vidaus ir iššaukia suicidines mintis: „Kraujo kerštas sūrus <...> Aš turėjau negimt...“ (ten pat, 17 p.) Savinaiką didina susivokimas, kad tampama naikintoju, griovėju – nusikaltėliu. Kalbančiosios pyktis iš išorės galiausiai nukreipiamas į save: tai liudija komplikuo tą gedulą.

¹⁰⁸ Žmogiškumas – anot, Kavolio, tik žmogus yra tikrovė.

Vienatvė – žmogus gimsta ne bendruomenėje, o vienatvėje, kuri gaubia visą gyvenimą. Ryšys su kitais yra sukuriamas valios pastangomis.

Skausmas – vėlgi dekartiškoji parafrazė, pavartota šio skyriaus įžangoje, - „<...> skauda, taigi esu“ – reiškia giliausią empatijos jausmą kenčiantiems, maištą prieš neteisingumą, žiaurumą ir susitikimą su tikrove – būtent dvasinio skausmo būdu.

Mirtis – jos suvokimas galėtų būti prilyginamas Martin Heidegger filosofijai: autentiška patirtis konstatuojasi mirties horizonte. Nors Kavolis neišveda šių paralelių, tačiau šis paaiškinimas patikslintų paties sociologo plačiai išsakytas mintis.

Eretiškas tikėjimas – tai žmogiškojo Dievo kūrimas: Kristaus įteisinimas ir Dievo – tėvo figūros atmetimas.

Istorinė beprasmybė – istorija žemina, pasityčioja ir negailestingai trauškina žmogų, ypač mažuosius.

Beviltiškumas – iliuzijų, vilties praradimas didina absurdo jausmą. O kova su absurdo augina žmogiškuosius dvasios raumenis, pasak Kavolio.

Dvasinė laisvė – kai žmogui jau nieko nebelieka, laisvė yra paskutinė jo draugija.

Tikėjimas Dievu Liūnės Sutemos poezijoje išbandomas maksimalia jėga – atimama net ir kūrybiškiausia paguodos galimybė, t. y. vaizduotėje sugrįžti namo. Kūrinyje įvyksta žiauri akistata su apnuogintu „aš“, prarandančiu tapatybės ir tikrovės matmenį. Tai panašu į biblinę Jobo¹⁰⁹, kuris didžiąją dalį gyvenimo garbino Dievą, gyveno pagal jo žodį, dramą. Biblijoje vaizduojama, kad senatvėje vyrą užplūdo šėtono pasiūsta nelaimių banga: pražuvo auginti gyvuliai, dirbę tarnai, net sūnūs ir dukterys; prasidėjo alinančios ligos (Job 1, 14–22). Šis biblinis veikėjas ilgai kentė ir priėmė skaudžiausias nelaimes kaip Viešpaties išbandymo dovanas, tačiau ilgai nesulaukęs jokio malonės ženklo ryžtingai kreipėsi į Dievą išsakydamas visas jį iki šiol kankinusias mintis ir slapčiausias baimes. Būtent baimė suvokiama kaip pagrindinė Jobą žalojančių įvykių priežastis: „Ko tik bijau, mane pasiveja, ir ko tik vengiu, mane ištinka. Neturiu ramybės, nebegaliu ištylėti, – užgriuvo kančia ir nebėra man poilsio“ (Job 3, 25–26). Eilėraštyje „Noriu grįžti namo“ (rinkinyje „Tebūnie tarytum pasakoj“) taip pat atskleidžiama baimės ir pykčio sintezė:

Aštrus ir kietas mano ilgesio ašmuo
Su juo išpjausčiau visus kaštanuos,
Pro kuriuos praėjau:
NORIU GRĮŽTI NAMO –

(o širdyje atsargiai įrėžiau:
negaliu, bijau, negaliu...) (Liūnė Sutema, 1955: 47).

Baimė neretai įkalina kalbančią sąmonę prisiminimų labirinte – atitolina nuo gyvenimo, dabartinės tikrovės, kitų žmonių ir pačios savęs. Liūnės Sutemos poezijoje sprendžiama didžioji filosofinė ir religinė dilema – kančios prasmė. Ar namų, vaikystės, artimųjų netektis gali būti prasminga? Kur slypi dieviškieji ženklai? Biblijoje Jėzus Kristus sako: „<...> bet vargas žmogui, kuris išduos Žmogaus sūnų. Geriau jam būtų buvę negimti“ (Mk, 14 – 21). Kalbančioji sinchroniškai cikle „VENDETA“ pritaria šiai tezei: „Aš turėjau negimti <...> Turėjau negimti, o esu“ (Liūnė Sutema 1981: 17-18). Šiame eilėraštyje kalbančioji susilieja su archetipine Judo figūra ir dialoguoja su Dievu. Atliepiama išmintingiems Jėzaus žodžiams, pritariama apgailestaujant, kad visgi žmogus egzistuoja su išdavystės žyme, nuodėmės ženklu. Juntama metafiziška atsakomybė, kuri persmelkia visą poetės kūrybą. Kalbančioji suvokia pasirinkimo laisvės ir atsakomybės svorį: neišsigina, nebėga, neretai prašosi ne atleidimo ar išteisinimo, o bausmės – nors skamba paradoksaliai, tačiau šis maldavimas papildo ir paties Jobo kančios sampratą. Šis biblinis veikėjas netekęs buvusios laimės pyksta, nepasiduoda net draugų patarimams, priešingai, jis drąsiai ir karštai rodo Dievui išgyvenamą neteis-

¹⁰⁹ Mintis apie Jobo dramą paralelę Liūnės Sutemos poezijoje kilo skaitant Alexander darbus. Jis teigė, kad kolektyvinė trauma pasireiškia religijoje, kai sprendžiama Jobo dilema (Alexander, 2004: 15-19).

gumo, pykčio, absurdo jausmą. Galiausiai Jobas reikalauja mirties: „[I]dant geriau rinkčiausi pasmaugimą ir mirtį“ (Job 7, 15). Šis vyras mano, kad Visagalis baudžia jį už kaltes, neretai akcentuoja, kad vieną dieną jis vis tiek mirs, o Dievas jo niekada neberas žemėje. Jobas aštriais klausimais lieja savo pyktį.

Nors rašytojos poezijai būdinga aštri, plėšri netgi kruvina leksika (kelianti aliuzijas į Jobo ginčą su Dievu) ir netekčių grandinė (namų – artimųjų – savo tapatybės – kultūros), tačiau kalbančiosios balsas eilėraščiuose dažniausiai neperauga į priekaištų ir klausimų laviną Dievui. Aštrusis kaltės matmuo atgręžiamas į save pačią. Liūnė Sutema meniniais metodais transformuoja Jobo kančią pasirinkdama atgailaujančios, išpažįstančios išdavystės šventvagiškumą ir stojiškai tveriančios savąją žmogiškąją lemtį moteriškos figūros istoriją.

Trečioji stadija: išdidžios derybos

„<...> skauda, taigi esu.“ (Vytautas Kavolis)

Gedėjimo procese neretai vyksta derybų etapas: prašoma Dievo grąžinti mirusįjį, siūlomi mainai (žmogus nori pats mirti, kad išsaugotų artimąjį) arba meldžiamasi susitikimo po mirties. Derybų tikslas – pakeisti įvykių eigą, likimą. Dauguma skirtingai priima netekties faktą: vieni greičiau, kiti lėčiau pripažįsta ir užbaigia derybas (Kübler–Ross ir kiti, 2020:33). Liūnės Sutemos poezijoje užsitęsia neigimo, pykčio stadijos, o deryboms pasirenkama išdidi strategija. Galime teigti, kad vyksta antiderybos su Dievu.

Ryšys su Dievu *Nužemintųjų generacijai* iš tradicinės paguodos, ramybės tapo augančiu konfliktu. Manyta, kad erezija gali būti aukščiausio tikėjimo liudijimu – akcentuota Reformacija ir protestantiškasis įsipareigojimas ginti tiesą. „Santariečiai“ perėmė šį principą kaip vertingą (Kavolis, 2006: 105). Įdomu tai, kad Dievas ir Kristus skirtingai traktuojami šios kartos poezijoje, pvz., Dievas – sūnus priimamas kaip savas, nes būdamas žmogumi pažino skausmą ir kančią. Dievas – tėvas, priešingai, yra nutolęs, apleidęs žmogų – tai svetimojo figūra egzilio literatūroje. Mackaus ir Liūnės Sutemos kūryboje Dievo figūrą pakeitė Eretikų Dievas – „žmogiškojo įsipareigojimo simbolis“ (Kavolis: 1994: 71–78). Mackus norėjo steigti ne dieviškąjį, o žmogiškąjį susitarimą, t.y. bendrystę turi kilti ne iš žemės, gamtos pajautų, o pačio giliausio žmogiškumo. Svarbu pripažinti, kad egzilyje žemė, nevaisinga, mirusi (pati išseivija impotentiška – Kavolio nuomone), ir susikurti autentišką dvasinį pasaulį (Čičelis, 2011: 45–48). Taigi, toks mąstymas atvėrė *nužemintosios generacijos* žmogui laisvės dimensiją. Nors egzode žmogus susidūrė su negailestinga prarastimi, bet jam ir bendruomenei liko steigti.

Eilėraštyje „Nenoriu būt atpirkta“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) kalbančioji maištingai konstatuoja: „Nenoriu būt atpirkta/ tegu medžioklinis peilis įpjauna manyje neišnykstančius pjūvius“ (Liūnė

Sutema, 1966: 58). Kūrinyje perfrazuojamos net kelios Biblijos vietos: prašoma mesti akmenį, minimas Kaino nusikaltimas ir t.t. Maištinga išpažintis suponuoja ne Dievo atmetimą, bet kaltės priėmimą. Kalbančioji pripažįsta visas žmogiškas nuodėmes – ji kalba kaip žmonių pirmtakė („[N]es esu pradžia/ visų nusikaltimų“ (ten pat, 58 p.)). Suvokiama, kad žmogaus prigimtis nuodėminga, o kai kurioms išdavystėms nėra atpirkimo. Kalbančioji jaučiasi lyg didžiausia išdavikė, neverta prašymų, atgailos ir derybų. Jos didžiausias nusikaltimas – kalbos mirtis: „[K]ai kalbu savo meilę žmogui,/ žodžius rinkdama iš žodyno <...>“ (ten pat, 61 p.). Taigi, ši stadija nėra tipiška ir neatitinka įprastų gedėjimo stadijų. Tai galime paaiškinti įsitvirtinusia išdidžia egzodo laikysena, kurią gynė Mackus¹¹⁰ ir Liūnė Sutema, bei iš traumos kylančia agresija.

Ketvirtoji stadija – depresija. Tyrėjai depresiją gedule apibūdina kaip „liūdesio rūką“, beprasmybės jausmą, „letargą“. Iš tiesų laikina depresijos būseną laikoma natūralia gedėjimo stadija, tačiau neproporcingai užsitęsusi prasideda komplikuotas gedulas. Bandytas išsivaduoti gedulo pike iš depresijos primena išėjimą į lauką per uraganą (Kübler–Ross ir kiti, 2020: 36–38). Depresiją kaip letargo miegą Liūnės Suteimos poezijoje simbolizuoja ciklas „ŠIMTAMETĖS ŽIEMOS UŽRAŠAI“. Jame kuriamas amžinas žiemos jausmas, kai nėra saulės, žolės – gyvybės. Žmonės eilėraščių cikle „ŠIMTAMETĖS ŽIEMOS UŽRAŠAI“ (rinkinyje „Vendeta“) vaizduojami kaip įkalinti šaltajame sezone: „Paseno vaikai, bestatydami sniego pilis <...>“ (Liūnė Sutema, 1981:55). Senatvė kūrinyje simbolizuoja užstrigimą prisiminimuose, kai sąmonė užsifiksuoja praeities laike ir ignoruoja realybę. Netekusieji namų daugybę metų gyvena prisiminimais, kursto fantazijas apie sugrįžimą. Cikle rašoma apie pavasario troškimą, žolės dygimą, kurį galima vertinti kaip naujos būsenos siekį:

Ir tada, pagaliau,
Slidėmis pasileido,
Išlėkė, sūkuriais sukdamiesi,
apsvaigę šaukliai: –
Žole, žolele,
grįžki į žemę –
leiski ją nors pėda,
nors delnu paliesti –
mes prigysime,
įsišaknysime,
ir pasenę vaikai
augti pradės – – (Liūnė Sutema, 1955: 58).

¹¹⁰ Mackaus agnocizmas pakeitė Kazio Bradūno žemdirbišką pasaulėjautą. Poetas kartos kūrybą kreipė nusakralinimo keliu. Suvokta savosios tapatybės, kultūros ir bendruomenės krizė: „Esame išvakarėse absoliutaus egzilo rašytojo vienišumo – rašytojo be skaitytojo, o po to rašytojo be kalbos“ (Žvirgždas: 153-155). Mackus kalbėjo Monrealyje, kai jam buvo teikiama Vinco Krėvės vardo literatūrinė premija: „Iš tikrųjų siūlau beprasmišką egzilės gyvenimą, nes daugiau negu žodžiai kalba gyvenimai; ir siūlau išdidumo kupiną egzilę, nes tokioje egzilėje palieka vietos mūsų karčios egzistencijos ironijai, skausmui, tiesiai išsakyti.“ (Vanagaitė cit. pagal Mackus, 2018: 146).

Augimas – tai sielos gyvybinių jėgų atgavimas. Depresijos fazėje dominuoja stagnacija, kuri labai taikliai iliustruojama šimtametės žiemos metafora. Iš šios būsenos pasenusius vaikus gali išvaduoti įsišaknijimo jausmas. Taigi, iškeliami idėja, kad namų netektis sukelia egzistencinį gedulo jausmą. Cikle taip pat atskleidžiama destruktivi depresijos pusė – realybės užmarštis:

<...>
dabar po šimtametės žiemos –
kaip atsiplėšti nuo jos?
kaip pakrikštyti krūmus,
medžius, gėles,
kurių vardus užmiršai? – (ten pat, 52).

Keliamas retorinis klausimas, kaip žmogui iš šio letargo sugrįžti į gyvenimą. Įdomu tai, kad cikle paliekama viltis – žiema jau praėjo: „Dabar šimtmetis karas/ atrodo tik viena,/ piktų žaidimų para –“ (ten pat, 50 p.). Ciklas kuriamas retrospekcijos technika. Pradedama nuo žinojimo, kad žiema jau įveikta, reikia tik adaptuotis:

Prisimerkiam,
ašaroja akys nuo žalumos,
įpratusios prie baltos spalvos –
ir skauda, gelia – (ten pat, 50).

Depresijos būseną atskleidžiama ir kituose eilėraščiuose (rinkinyje „Bevardė šalis“), kuriuose rašoma apie nebeaugančius vaikus:

Ten žaidžia nebeaugantys vaikai,
Vaikai senukai žaidžia
paskendusiais laivais, rūdijančiais šalmais –
jie pamėgdžioja buvusį.
<...>
Ir seka pasaką jie be pradžios,
ir seka pasaką be pabaigos“ (Liūnė Sutema, 1966: 42).

Ši begalinė pasaka atskleidžia užstrigimo prisiminimuose būseną – tai įsikandimas praeities iliuzijų, kuriomis bėgama nuo sielvarto. Kalbančioji neįstengia galutinai pripažinti namų netekties, todėl kaip gedinčioji sugrįžta prie tos pačios temos. Taip pat absurdo pasakos motyvas taikliai įkūnija kompulsyvių kartočių principą: mintys apie namus sukasi lyg automatinis mechanizmas, kančia kyla iš negalėjimo nutraukti šio užburto rato ir vėl gyventi. Kalbančiosios komplikotas gedulas kitame eilėraštyje (rinkinyje „Bevardė šalis“) išreiškiamas upės metafora:

Dviejų brolių sesuo
užšalo, lyg gruodyje upė –
po ledu suskilęs ašotis,
pašiuropę žuvys, žvyras grubus
ir trečiojo brolio šešėlis,
suledėjęs tarp vandens žolių –

suledėjęs kartu su jomis (Liūnė Sutema, 1966:32).

Užšalimo būseną eilėraštyje vaizduojama kaip emocinę nejautrą, kuri atsiranda stipriai ven-
giant sielvarto – tai psichologinė gynyba, neretai išstinkanti gedinčiuosius. Užšalimo motyvas simbo-
lizuoja – prisiminimų saugą. Išsaugoma viskas: nuo daiktų iki trečiojo brolio, kuris dar nėra negimęs.
Galime numanyti, kad kalbančioji suponuoja praeities ir ateities (kaip plataus laiko intervalo) išsau-
gojimą. Taip pat sauga gali reikšti saviginą nuo nykstančio, dylančio pasaulio. Kalbančioji įkūnija
žmonių tipą, kurie patologiškai kaupia daiktus savo namuose – šiuo atveju perteikiamas atsiminimų
kaupimas. Iš aptartų eilėraščių galime manyti, kad kuriama komplikuo to gedulo būseną, kurią įveikti
prireikia galbūt ir viso gyvenimo. Svarbu atkreipti dėmesį, kad visuose septyniuose rinkiniuose do-
minuoja namų netekties problema – tai suponuoja nuolatinę gyvenimo lyg filmo peržiūrą, siekiama
įsisąmoninti dabartį ir įveikti gedulą.

2.2.4. Mirties formos Liūnės Sutemos poezijoje

Mirtis, kaip ir benamystė, – bendražmogiškos patirtys, jungiančios visus pasaulio egzilius.
Mąstydamas platesniais masteliais, Kubilius ieškojo universalių literatūrinių sankirtų su kitų šalių
(vokiečių, lenkų) rašytojais – kėlė klausimą, kaip skirtingos tautos suvokia tėvynės praradimą. Atlikta
analizė suponuoja esminę išvadą: namų netektis yra universumas (Kubilius, 2003: 48–52). Tiek len-
kai, tiek vokiečiai ar lietuviai – visi – kūryboje sugrįžta į pirminės būties namus. Taigi, namų netektis
yra tautas vienijantis skausmas. Mirties reikšmę išievių kūryboje nagrinėjo Kavolis, kuris teigė šioje
siaubingoje baimėje slypint tikrajam žmogiškumui (Kavolis, 1994:86). Būtent imperatyvas žmogiš-
kumui tapo esminiu *nužemintosios generacijos* uždaviniu. Liūnės Sutemos kūryboje galime atrasti
skirtingų mirties formų: nuo individo iki kultūros plačiaja prasme.

Savasties mirtis: „tai ne aš“. Eilėraštyje „LOPŠINĖ“ (rinkinyje „Tebūnie tarytum pasa-
koj“) nuskamba lemtingas įspėjimas sau:

Dar keli tokie vakarai,
be ilgesio, žodžių tylių,
ir tu nepažinsi savęs <...> (Liūnė Sutema, 1955:19).

Kaip ir skyriuje apie sapnus, šiame kūrinyje tarytum nekalta pranašystė nuskamba žodžiai,
išsipildantys kituose poetės tekstuose ir tampantys mirties simboliu. Pastebimas žmogiškosios būse-
nos praradimas: „<...> ir tu būsi tik mažos kurdaitės,/kurios svetimus žodžius ir ilgesį neš“ (ten pat));
„Aš tik virvė, viena iš daugelio <...>“ (ten pat, 37 p.). Šį daiktiškumą sudėtinga vertinti be kitų tekstų
(galimos įvairios versijos). Kitame eilėraštyje (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) kalbančioji išpa-
žįsta tikrumo jausmo netektį:

tuomet gal ir aš turėčiau aną,
palaimintą tikrumą,
žodžių, kuriuos kalbu,
tikrumą spalvų seniai nematyty,
vardų, tik pusiau paliestiems daiktam,
ir tikrumą, tvinksintį gyslose...“ (Liūnė Sutema, 1962: 52).

Citatoje ritmingai kartojama frazė apie tikrumo geismą, o geisti galima tik to, ko stinga. Galime kelti idėją, kad kalbančioji patiria sudaiktėjimo būseną dėl ryšio su pasaulio praradimu – nebėra aišku, kas tikra: kalba, daiktai, vaizdai. Kalbančioji vaizduojama tarsi daiktas tarp daiktų. Kitaip tariant, daiktų vaizdiniai (kurpaitė, virvė) išreiškia dvasinės mirties būseną, kai sutrikdomi įprasti baziniai jausmai, kurie yra išskirtinai žmogiška egzistencijos dalis, o jų nebuvimas priskiriamas daiktiskumui.

Apie skilusią savastį suponuoja veidrodžio motyvas cikle „DVI DAINELĖS“ (rinkinyje „Badmetis“): „<...> Iš veidrodžio žiūri mergaitė <...> paskutiniai mano bruožai veidrodyje <...>“ (Liūnė Sutema, 1972:43). Vaizduojama disociacija: praeities tapatybė atpažįstama kaip kitas, kurio su laiku netenkama. Veidrodis yra tarpininkas, leidžiantis reflektuoti ir padalinti save į dvi dalis. Apie dvasinę mirtį kaip savasties paieškas taip pat rašoma kitame šio rinkinio kūrinėje:

Dieną praeinu pro save,
net galvos nepalenkdama –
dieną nepažįstu savęs –
dieną sau esu svetima (Liūnė Sutema, 1972:56).

Kalbančioji nebežino savo tapatybės, tik suvokia, kad jos reikia ieškoti. Kaip visiška prarastis minimas veidas, kurio taip pat nebėra. Taigi, šiame eilėraštyje išryškėja panašus motyvas į aprašytą sudaiktinimą. Netgi parandamas ryšys su kitais žmonėmis – laukiama pokalbio, kuris neįvyksta. Kalbančioji eilėraštyje veikia tarsi vaiduoklis¹¹¹: su pensininkais renka sužeistus paukščius parke, su vaikais – benamius katinus, bet su niekuo nebendruoja. Panaši būseną dominuoja ir kitur: „Kartais negyvenu,/ tik vaikštau šalia gyvenimo/ ir stebiu <...>“ (Liūnė Sutema, 2006:25). Savasties skilimas sukelia netikrumo jausmą ir paverčia kalbančiąją stebėtoju. Neretai bėgama į prisiminimus, atgal į prarastus namus: „[N]oriu grįžti į savo šimtmetį/ ir kur nors, pagaliau, surast sau namus...“ (ten pat, 27 p.). Galiausiai savasties skilimas pasiekia mistikos lygį – aprašoma reikšminga disociacija: „Mano šešėlis miega ir sapnuoja mane/ tokią, kokia buvau kažkada... (ten pat, 39 p.). Reflektuojama apie savęs neradimą, nežinojimą tapatybės ir sielos. Spėliojama, kieno siela yra moters figūroje – tai atskleidžia maksimalų susvetimėjimą ir disociaciją. Žmogus gali save stebėti iš šono, vertinti lyg kitą ir

¹¹¹ „People who suffered traumatic experience can become so “possessed” by them that they frequently describe themselves as living “ghosts” (Heidarizadeh, 2015: 792).

svarbiausia paneigti tapatybę. Deja, ilgai neatrandama kita pusė, nesukuriama nauja tapatybė – tai liudija ilgalaikę trauminę patirtį ir kančią.

Iševijoje buvo juntama įtampa tarp lietuviško identiteto ir pasaulietinės pilietybės, kurią išsamiai prezentavo Mackaus refleksija. Manfredas Žvirgždas teigia, kad Mackus ir Liūnė Sutema priklauso tai pačiai kartai, susidūrusiai su tapatybės krize, traumomis, komunikacijos problemomis ir susvetimėjimu. „Neornamentuotos kalbos generacija“ labiau už kolektyvines solidarumo deklaracijas vertino individualią saviraišką. Po Mackaus žūties tiesiog buvo kratomasi deklaratyvaus kolektyvizmo, linkstama į poetinį dienoraštį, lyrinę išpažintį. Rašytojų bendruomenėje susidūrė neoromantizmo tradicija su pokatastrofiniu modernizmu. Žvirgždas kritikuoja jau įsitvirtinusį suprimityvintą mąstymą apie kartų konfliktą: „Henrikas Nagys <...> apibendrina pamatinį konfliktą, kuris toks archajiškas, kad nuveda skaitytoją iki mitinių archetipų“ (Žvirgždas, 2018:152). Svarstoma apie prarastą rojų, nuolatinę kovą pasaulyje, o žemės praradimas prilyginamas egzistencinei katastrofai su įprasminimo galimybe – šis konfliktas turi daug gilesnes šaknis nei klasikinis kartų nesutarimas. Žvirgždo išsakyta mintis labai svarbi ir tinkama tolimesniems tyrinėjimams. Ar tikrai diasporos dramos esmė slypi klasikiniame kartų konflikte, o gal tai žmogiškosios būties atšvaitai?

2.5. Kultūrinė egzodo trauma: kalbos, istorijos mirtis

Žodžio mirtis. Biblijoje rašoma, kad pasaulis buvo sukurtas iš Dievo žodžio, – būtent ši vieta pakartojama ir meniškai transformuojama Liūnės Sutemos (rinkinyje „Graffiti“) eilėse:

<..>
Pradžioje buvo žodis,
neprievartaukime jo –
palikime sėklą išskirtiną
savo vaikams – (Liūnė Sutema, 1993: 23).

Kūrinyje akcentuojama žodžio sauga bei paveldėjimas kaip pamatinė vertybė. Poetės pasaulyje žodis turi stebuklingą galią – kurti gyvą pasaulį. Pvz., eilėraštyje „Priemiesty noksta persikų sodas“ (rinkinyje „Nebėra nieko svetimo“) vaizduojamas dialogas su kaimynu iš Žemaitijos kaip kūrybos aktas:

<...>
savo seno kaimyno ir vėl klausaus,
kaip auga jo žodžiuos obuoliai ant
rūgštinės,
kaip atgyja suvytus burna –
ir abiejų mūsų vasaros popietė
šviesi ir gera (Liūnė Sutema, 1962: 32)

Kalba kaip komunikacijos procesas iš atminties atkuria akimirką ir suteikia jai tikrumo pojūtį – obelys tarsi auga kalbėjimo akte. Kalbančioji kartu su kaimynu įsteigia mažą bendruomenę, jungiamą žodžio. Įsidėmėtina, kad žodis poetės kūryboje vienija ir platesnę bendruomenę – tautą. Eilėraštyje „Neišraudosi, neišleliosi, Medeine“ (rinkinyje „Grafitti“) žodžiai virsta pamatu: „<...> mes seniai ne kareivėlių tauta –/ tik žodininkų“ (Liūnė Sutema, 1993:14) Citata byloja apie žodžio galią ir prasmę. Kituose eilėraščiuose įtvirtinamas kontrastas, dominuoja kultūros mirties fenomenas. Eilėraštis „Mano draugas kalba spalvom“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) yra užuomina į šį fenomeną, išplėtotą visoje poezijoje: kalbą keičia vaizdai. Aštrinant kultūros nykimą kitame eilėraščių cikle „IŠSKLAUTI DAIKTAI“ (rinkinyje „Bevardė šalis“) perfrazuojamas Theodor Adorno¹¹²:

Ar begalima rašyti krauju,
kai auga kiekviename Drebulė,
išdavusi Žilviną –
ir jo nebėra (Liūnė Sutema, 1966: 17).

Išdavystės problema atskleidžiama pasakos „Eglė žalčių karalienė“ motyvais. Abejojama, ar po išdavystės galima kurti – lyg patekus į ribinę situaciją. Išdavystė tarsi karas paženkliną kalbančiosios sielą: trauma lemia lūžį tarp praeities ir dabarties. Rašto mirtis įvyksta dėl gyvybės potencialo praradimo: ženklas atsiskiria nuo daikto („Mano atsineštiniai žodžiai/ nebeturi daiktų (Liūnė Sutema, 1972:13)). Kalbančiosios žodžiai kitame kūrinyje prilyginami augalams: „Mano žodžiai tikrai vienmečiai augalai“ (ten pat, 26 p.). Realybėje žmogaus kalba egzistuoja beveik tiek, kiek jo gyvenimas (atmetus ligas ir kitas išimtis), o šiame eilėraštyje išryškintas žodžių „sezoniškumas“ – laikinumas. Griaunama idėja, kad kalba kaip stabili sistema. Eilėraštyje „Viskas atimta“ (rinkinyje „Tebūnie“) vartojama vienaskaita: „[B]eliko linguistas, pavargęs žodis“ (Liūnė Sutema, 2006:20) Iš daugybės žodžių lieka vienas, kuris pažeidžiamas lyg paskutinis kareivis mūšyje. Kalbančioji mokosi gyventi pasaulyje be kalbos – sugrįžtama į pirmą pradžią būtį iki žodžio:

<...>
man nereikia žodžių,
kad išsakyčiau save –
ir žolė ir paukščiai ir akmuo
kalba už mane (ten pat, 21 p.).

Dominuoja maištinga laikysena, žodžio bandoma netgi atsikratyti („palik, atstok“), siekiama užmaršties ir ramybės. Žodis simbolizuoja praeitį, kurios nebegalima susigrąžinti, o geismas perkopia į neapykantą. Kitame eilėraštyje (rinkinyje „Badmetis“) atsikratymas perauga į savižudybę:

Žinau, kad kalbėsiu rytoj –
savižudžiai atsisveikina ...
mano žodžiai tikrai vienmečiai augalai <..> (Liūnė Sutema, 1972: 36).

¹¹² „To write poetry after Auschwitz is barbaric“ (Adorno, 1967: 64).

Kuriama dviprasmybė, kas tikrasis savižudis, tačiau galima numanyti, kad žodžio mirtis yra ir žmogaus mirtis, nes kalba susieta su prigimtimi. Tiek kalbančioji, tiek žodis atsisveikina su gyvenimu. Vėl akcentuojamas žodžių „sezoniškumas“, kuris šiame tekste papildomas neigiama savybe – nuodinga sėkla. Žodis tarsi piktžolė, kurią reikia sunaikinti – nužudyti. Kitame kūrinyje mokomasi prisitaikyti prie pakitusio pasaulio: „Mokausi gyventi be žodžių“ (Liūnė Sutema, 1993: 26). Gyvenimas po žodžio mirties lyg po katastrofos – nesuvokiami nauji ženklai ir savastis, stengiamasi tiesiog išgyventi, kartojama frazė: „kvėpuok“ (ten pat).

Kalbos mirtis. Ciklas „Niekieno žemė“ (rinkinyje „Badmetis“) pradedamas Mackaus citata apie išeivių kalbos likimą: „Mes kalbam išgelbėtais žodžiais/ Merdinčios mūsų kalbos –“ (Liūnė Sutema, 1972: 9) Iškeliama maištinga išsigelbėjimo idėja – fiktyvios teritorijos įsteigimas:

Atėjau į Niekieno Žemę –
Žemę tarp Jūsų ir Anų –
Žemę be vėliavų, be valstybės ženklų <...> (ten pat, 11 p.).

Utopinė vizija gimsta dėl istorinio konflikto, kuris nuolat apibūdinamas įvardžiais „Jūs“ ir „Anų“. Skirtumas tarp šių dviejų pusių prilyginamas skirtumui tarp partizano ir bandito, todėl galima manyti, kad suponuojama istorija apie XX a. viduryje ištikusią tautos tragediją, t. y. priverstinę emigraciją po karo ir žuvusius miško brolius Lietuvoje. Partizanai viešajame diskurse buvo laikomi tautos didvyriais, o išeiviai – išdavikais. Jų išdavystė galbūt net prilyginta „banditizmui“, apie kurią metaforiškai užsimena poetė. Rašoma, kad neįmanoma sutaikyti šių dviejų pusių, bet kalbančioji imasi tarpininko vaidmens ir kūrybiškai sprendžia amžinąjį konfliktą. Vienas šalia kito palaidojamas partizanas ir banditas:

<...>
Ir palaidojau juos abu
Niekieno Žemėj, po kadugiu,
lyg dvynius – (ten pat, 12 p.)

Laidojimo scena simbolizuoja tautos sutaikymo siekį. Kaip viena iš pagrindinių problemų iškeliamas kalbos mirtis – daiktams nebėra žodžių, o žodžiams daiktų. Nebegalima gyventi prisimintuose: „Išaugau austinį atsiminimų rūbą“ (ten pat, 9 p.) Kalbančioji atsiduria ribinėje situacijoje, kai nebegali sugrįžti namo, nebegali tenkintis atmintimi, todėl renkasi kitą kraštutinumą – praeities sunaikinimą. Cikle sinchroniškai pakartojamas deginimo motyvas: „METAS DEGINTI, METAS SUGRĖBINTI/ ŽODŽIUS, KURIEM DAIKTŲ NEBĖRA –“ (ten pat, 14 p.). Deginimas perauga į maištingą susideginimą, kuris aiškinamas kaip tikroji būtis: „METAS SUSIDEGINTI <...> KAIP PILĖNAMS PRIEŠ VERGIJĄ <...> METAS SUSIDEGINTI IR IŠLIKTI“ (ten pat, 15 p.). Kuriama idėja, kad sunaikinus istorinę praeitį, nebeliktų „nei Jūsų“, „nei Anų“. Juos pakeistų TU ir AŠ santykis, o kalba kaip feniksas pakiltų iš pelenų. Šiame cikle galima mąstyti apie kultūrinę egzodo traumą, kuri

išsprendžiama vykstant potrauminiam augimui – prisikėlimas tarsi naujas tautos etapas, kuriame pasikeistų grupių (išeivių ir partizanų) santykiai – būtų išgelbėta kalba.

Rašymas kitame eilėraštyje (rinkinyje „Graffiti“) suvokiamas kaip Dievo valia ir pats gyvenimas interpretuojamas tarsi jo kūryba:

Nekartoki manęs, tai ne aš kalbu –
esu tabula rasa, kurioje
Vienintelis rašo mano vardu –
aš tik pasirašau ir priimu,
laukdama, kada mane ištrins – (Liūnė Sutema, 1993:40).

Egzistencijos laikinumas prilyginamas grafičiui – juntamas sąlygotas laikas ir prašoma pratešimo: „Gyvenu grafityje –/ dar neištrinki, neužlieki mano namų“ (ten pat, 41 p.). Rašytojos figūra eilėraštyje pasitelkia Biblijos kontekstą apie didįjį potvynį ir maldauja Dievo gailestingumo. Įdomu tai, kad kalbančiosios gyvenimas suvokiamas kaip kūryba. Taigi, kūrėjos figūra susiduria su nykstančia kultūra – tai ilgalaikė kultūrinė egzodo trauma, reflektuojama, tačiau išreiškianti ne individo asmeninę dramą, bet liečianti platesnę sferą – kultūros nykimą.

Istorijos mirtis. Kalbančioji eilėraštyje „Šermukšnio uogų spalva“ (rinkinyje „Graffiti“) demaskuoja žmogaus prievartinį atskyrimą nuo žmonijos istorijos:

nemyliu žmogaus –
tik gyvenu šalia jo.
Nemyliu žemės,
tik gyvenu joje –
dar gyvenu,
iš istorijos išmesta – (Liūnė Sutema, 1993: 27).

Istorija visame eilėraščių rinkinyje „Graffiti“ suvokiama dvilypiškai: tai karai ir žmogaus egzistencija:

Kas yra istorija?
Šimtmečiai, kronikos,
karai karai, karai –
pergalė, vergija, sukilimai –
ir ŽMOGUS – (Liūnė Sutema, 1993: 28).

Karas vertinamas lyg abipusis pralaimėjimas. Primena Salomėjos Nėries drama: „Žemė taps žiedais marga,/ aš diemedžiu žydėsiu. Ir tebežydi Salomėja Nėris“ (ten pat, 33 p.) ir Kaino su Abeliu istorija: „Ir tebegyvena du broliai/ Kainas su Abeliu“ (ten pat). Salomėja Nėris yra tapusi tautos išdavystės simboliu bei įgijusi „Prakeiktos poetės“ įvaizdį, o Kainas – brolių žudystės. Šiuos veikėjus galima vertinti kaip išmestus iš istorijos, atstumtus ir kenčiančius vienatvėje. Kalbančioji jiems jaučia solidarumą, nes ir pati jaučiasi išmesta. Kavolis yra parašęs skyrių („Istorijos triuškinamieji“) apie išeivių pažeminimą, metafizinį pasityčiojimą. Retoriškai jame klausė: „Gal generacija nužeminama

(ne tik žemę praradusi, bet ir istorijos moraliai niekinama), todėl, kad bandė (ir savo užsimiršimu tebebando) išvengti pavergtųjų kentėjimo?“ (Kavolis, 1994:65). Tiek Kavolis knygoje, tiek Liūnė Sutema poezijoje kelia klausimą apie žmogaus santykį su istorija, kuris itin svarbus. Remiantis išėivių liudijimais, žinoma, kad Lietuvai atgavus nepriklausomybę daugelis norėjo papasakoti savo istoriją ir užpildyti spragą bendrame diskurse. Egodokumentika¹¹³ atskleidė žmonių kančią – kaip kaltės ir gėdos mišinį dėl emigracijos (tik maža dalis išgyveno pozityvius jausmus). Jų likimą iš tiesų galėtume palyginti su Kaino istorija – tai nemylimieji, nelaukiamieji ir nesuprastieji.

Kultūrinę traumą išsamiai aprašė ir Stamm, kuris teigė, jog trauma apima naikinimą po karo, etninį valymą (angl. ethnic cleansing). Autorius akcentuoja pagrindinius kultūroje naikinamus elementus: kūno/erdvės¹¹⁴ praktiką, religiją, istoriją, kalbą, valstybines organizacijas ir ekonomiką (Stamm ir kiti, 2004: 94-95). Kitaip tariant, trauma sutrikdo normalią kultūrinę tėkmę. Traumos išišaknijimas priklauso nuo pasiekto lygio: kai kurie autoriai pateikia klasifikacijos principus¹¹⁵. Taigi, Liūnės Sutemos poezijoje atskleidžiama kultūros mirtis, kuri suvokiama dėl žodžių, rašto, kalbos, istorijos netekties. Prarandamas svarbus dvasinis ryšys su kultūra ir kenčiama nebūties egzistencinė drama. Žmogus vaizduojamas patiriantis metafizinę išdavystės kaltę – jis paliko ne tik namus, bet ir kultūrą, kuri maitino sielą.

2.2.5. Tarpgeneracija: tulžies karta

Liūnės Sutemos cikle „PASVEIKINIMAS“ (rinkinyje „Badmetis“) kalbama apie antrąją kartą, kuri paranda gimtąją kalbą:

Būk pasveikinta,
išauginus vaikus kalbančius,
tulžim, ne motinos kalba (Liūnė Sutema, 1972: 50).

Tulžis simbolizuoja destrukciją, prigimtinį blogį, veikiančią per kalbą. Svetima kalba eilėraštyje prilyginama melui ir konstatuojama jos destruktyvi galia:

išauginus vaikus kalbančius
melą ir melą
<...>
nesakyk, teesie – tokia valia –
nuo tavo atodūsio nuolankaus

¹¹³ Apie išėivių liudijimus rašoma Marijos Bražienės straipsnyje „Trauminė atmintis ir jos įveika memuaruose: lietuvių pasitraukimas į Vokietiją Antrojo pasaulinio karo metais“ (2017).

¹¹⁴ Terminas „kūno/erdvės praktikos“ (angl. body/space practices) įvairius apribojimus, kad žmogus negalėtų patekti į viešąsias erdves.

¹¹⁵ religija – keliami klausimai apie blogio kilmę, sprendžiama egzistencinė Jobo drama; estetika – įvairiuose meniniuose žanruose kurstoma identifikacija ir emocinis katarsis; legalumas – traumos pripažįstamos įstatymuose; moksliniai tyrimai – kuriami metodai, teorijos, kaupiami įvairūs dokumentai, liudijimai; masinė medija – laikraščiuose ir žurnaluose dramatizuojama, iškraipoma traumas samprata; politika – kuriasi politiniai judėjimai, turintys galios keisti visuomenę (Alexander, 2004: 15-19).

vėl vašku pavirs lelija,
ir išas sutrupės į Ventos krantus (ten pat, 50).

Šiame cikle galima įžvelgti egzodo kultūrinę traumą, nes antroji karta praranda vieną iš pagrindinių lietuvių kultūroje vertybių – kalbą. Dar raštijos pradininkas Mikalojus Daukša „Postilėje“ yra rašęs: „Kurgi sakau, pasaulyje yra tokia tauta, tokia prasta ir niekinga, kad neturėtų šių trijų savų ir tarsi įgimtų dalykų: tėvų žemės, papročių ir kalbos?“¹¹⁶ Būtent kalba nuo XVI a. iškyla kaip tautos ir valstybės pamatas, kuriuo remiantis XX a. ir sukuriama nepriklausoma Lietuvos valstybė. Ši Renesanso idėja gaji egzodo rašytojų darbuose, ypač ją plėtojo Mackus ir Liūnė Sutema. Kalbos mirtis – tai tautos mirtis.

2.2.6. Potrauminis augimas: Sutemos kūrybos žemė

Liūnės Sutemos poezijoje potrauminis augimas vyksta palaipsniui. Pirmieji tokio augimo ženklai aptinkami rinkinyje „Badmetis“, kuriame iškeliami originali idėja apie „Niekieno Žemę“ – kalbančioji vaizduojama jau įsisąmoninusi nesugrįžimo egzistencinę būseną („išaugau austinį atsiminimų rūbą“ (ten pat, 9 p.)), kurią nori spręsti kūrybiškai – įkurti teritoriją be vėliavų, žmonių skirstymo į savus bei priešus. Šioje žemėje atgimtų feniksas kartu su bendra kalba:

Paleidau išdegintą paukštį
Nuo sudėvėtų klumpaičių –
Ir skardena jis Niekieno Žemėje
Tarp Jūsų ir Anų,
Pakilęs iš pelenų,
Tavo ir mano, ir Tavo
Kalba – (Liūnė Sutema, 1972: 17)

Cikle „Ginuosi“ (rinkinyje „Badmetis“) potrauminis augimas vaizduojamas kaip miesto deginimas: „Deginsiu miestą. Deginsiu savo miestą“ (ten pat, 37 p.). Mieste sudeginami miškai, pastatai ir prisiminimai („džiūsta vėjui nuo mano prisilietimo/ sukrauti į laužą apraudoti prisiminimai/ ir laukia liepsnos“ (ten pat, 38 p.)). Kalbančioji sąmoningai atsisveikina su praeitimi. Po šio ritualo įvyksta katarsis: atsiranda nauji namai („kaip kalasi iš po žemės/ naujų namų pamatai“ (ten pat, 39 p.)) ir sugrįžta vilkai, kuriuos būtų galima suprasti kaip kalbančiosios bazinius jausmus. Pvz., Dante Alighieri „Dieviškojoje komedijoje“ paminėjo gyvūnus,¹¹⁷ kurie reiškė neigiamus troškimus – didžiulias nuodėmes. Todėl galima kelti idėją, kad deginimo ritualas yra pastangos įveikti traumą ir kurti naują gyvenimą.

¹¹⁶ Prieiga internete: shorturl.at/lnEGT [žiūrėta 2021 05 20].

¹¹⁷ Lūšis simbolizavo – gašlumą, liūtas – puikybę, vilkė – godumą.

Paskutinis rinkinio pavadinimas „Tebūnie“ suponuoja susitaikymą, harmoniją po ilgo gedėjimo, kupino agresyvaus pykčio, neigimo, liūdesio: atrandama kūrybiška versija. Kalbančioji paskutinį kartą išvyksta į savo paties sukurtą žemę, pavadintą eilėraštyje SUTEMA:

Emigruosiu į šalį, kurios nebėra
ir duosiu jai vardą
SUTEMA (Liūnė Sutema, 2006: 41)

Kūrybinėje žemėje teka upelis „Liūnė“. Tai autentiškas savasties sukūrimas ir įprasminimas – įsisąmoninama, kad kelio į namus nebėra kaip ir į rojų – belieka susikurti savąjį. Apie išėivių egzistencinę tragediją rašė Kavolis, pabrėžęs istorinį sugrįžimą: „Egzilo drama gali baigtis sugrįžimu. Bet sugrįš tik tai, kas bus egzilyje (istorijoje) sukurta, Egzilai patys į savo vaikystės namus, į paprastąjį rojų nebesugrįžta“ (Kavolis, 1994:118). Taigi, šiame eilėraštyje atkuriamą ramybės būseną ir pasitikėjimą pasauliu. Didžioji problema (egzodo kultūrinė trauma) sprendžiama kūryba. Kalbančioji suvokia kuriančio žmogaus tapatybę ir kuria meną kaip amžinąją būtį.

2.3. Laimos Vincės ir Liūnės Sutemos kūrybinė sankirta: apibendrinimas

Mirties ir traumos ryšys. Laimos Vincės naujausiame romane „This is Not My Sky“ (2017/2018) (liet. „Tai ne mano dangus“) vaizduojama psichologinės ir kultūrinės traumos sintezė. Ilgalaikės psichologinės traumos kančia perteikiama pasakojant pagrindinės veikėjos Marijos gyvenimo istoriją: akcentuojamas ribinis mergaitės amžius, kuris komplikuoja asmenybės raidą ir traumos gijimą. Kaip jau buvo minėta teorinėje ir analitinėje dalyse, vienas iš pagrindinių traumos kriterijų yra mirties grėsmė. Romane mirties grėsmė kyla iš tapimo žiaurių karo įvykių liudininku ir lemia pavojaus traumą. Galima teigti, kad romane psichologinė trauma atskleidžia atsaką į sovietinį režimą, o kultūrinė trauma siejama egzodo patirtimi (pasikartojančia namų, artimųjų, kalbos ir kultūros netektimi). Taigi, mirties grėsmė pasireiškia ne tik žmonėms, bet ir gyvajai kultūrai, kuri simboliškai atskleidžiama Babos figūroje. Liaudiškas gydymas, kaip ir rašytojų kūryba, semiasi resursų iš gyvosios kultūros, todėl egzodo patirtis suponuoja kūrybinių galių praradimą. Liūnės Sutemos poezijoje stinga istorinių nuorodų (ryškiausia apie partizanus) apie sovietinę okupaciją, daugiausia sąsajų su egzodu, todėl galima teigti, kad Vincė nagrinėja kompleksinę traumą, o poetė koncentruojasi tik į vieną iš jų. Pagrindinė mirties baimės kilmė nėra identifikuojama, dėmesys fokusuojamas į rezultatą: dvasinę žmogaus ir kultūros mirtį. Žmogaus dvasinė mirtis atskleidžiama per savasties disociaciją, tapatybės krizę, o kultūros mirtis apima gyvosios kalbos nykimą, religijos infliaciją. Poetė išties sudėtingiau išplėtoja kultūros nykimo problemą: kalba yra ir individo, ir tautos pagrindas, kurio paradimas tarsi kultūrinė apokalipsė. Negalėjimas išsaugoti kultūros virsta į gynybą, savižudybės motyvus, suponuojančius atgimimo siekį.

Komplikuotas gedulas kaip traumos ženklas. Liūnės Sutemos poezijoje atskleidžiamos pagrindinės gedulo dėl namų netekties stadijos: neigimas, pyktis, derybos, depresija, priėmimas. Poetės kūryba originaliai perteikia gedinčio žmogaus dramą ir savitai transformuoja derybų etapą, pakeisdama jį į išdidžią laikyseną. Santykis su Dievu maištingas, primenantis Jobo egzistencinę dramą. Taip pat svarbi užsitęsusi neigimo stadija (dominuojanti visoje kūryboje), atskleidžianti egzistencinį poreikį turėti namus: „įsišaknyti“, „įsivietinti“. Priėmimo etapas kaip sąmoningumo aktas ir sudėtingas procesas poetės kūryboje įvyksta paskutiniuose rinkiniuose, kuriuose taip pat akcentuojamas potrauminis augimas. Vincės romane nėra išreikštos pagrindinės stadijos, dėmesys fokusuojamas į išgyvenusiojo kaltės problemą, šeimos, namų netektį, sielvarto užslopinimą. Būtent ilgalaikis neigiamų emocijų slopinimas vaizduojamas kaip komplikuito gedulo rezultatas.

Sapnai – trauminės atminties pėdsakas. Abi autorės perteikia sapnų vizijas, kurios atliepia trauminių sapnų idėją. Vincės romane išryškinamas trauminių sapnų kartotės principas – pagrindinė veikėja sapnuoja motinos išprievartavimo sceną. Sapnai tampa ženklu, kad trauma veikia latentiskai: pabėgimas iš namų neapsaugo psichikos nuo destrukcijos: išorinis budelis introjektuojamas. Liūnės Sutemos poezijoje dominuoja skirtingi sapnai, tačiau tema fokusuojasi į esminę temą – namų netektį. Vaizduojami bandymai susigrąžinti praeitį, išsaugoti senąją tapatybę ir kalbos nykimą. Kai kurie sapnai atskleidžia ir kultūrinės traumos baimę – bijoma kalbos netekties.

Tarpgeneracija: palikimas kaip prakeikimas. Tiek pasirinkta nagrinėti proza, tiek poezija savo medžiaga liudija traumos perdavimą kitoms kartoms. Liūnė Sutema lakoniškai perteikia mintį, kad kultūrinė trauma veikia per kalbą – kitoms kartoms perduodamas prakeikimas: „dylanti tulžies kalba“ – būtent šis motyvas taikliai atskleidžia pyktį ir sielvartą dėl neįmanomo įsišaknijimo. Vincė daug išsamiau atliepia šiuolaikiniams mokslininkų tyrimams ir išplėtoja tarpgeneracijos klausimą. Trauma kaip šeimos paveldas įkūnytas Marijos dukros Mildos paveiksle bei jaunėlės Keitės sapnuose apie ledo žmones. Abiejuose kūriniuose akcentuojama neigiama traumos įtaka, kuri destruktvyviai veikia antrąją kartą. Įsidėmėtina, kad Vincė iš dalies užsimena apie teigiamą poveikį bei skirtingą perdavimo laipsnį, vaizduodama skirtingus Marijos vaikų likimus. Romane rašoma, kad pozityviai įveiką patiria pirmagimis ir jaunėlis.

Potrauminis augimas. Tik XX a. antrojoje pusėje pradėtas analizuoti svarbus klausimas – traumos teigiamas poveikis asmenybei, o vėliau ir kultūrai. Vincės romane potrauminis augimas vyksta pasitelkiant kūrybą – audimas ir vienatvė veikia kaip gydanti terapija. Menas, šeimos santykių atkūrimas, tradicijų palaikymas siejamas su asmenybės augimu romane. Liūnės Sutemos poezijoje dominuoja traumos, įveikimas įsteigiant kūrybos idėją: sielos namai sukuriami ne iš atsiminimų, o

dabarties ir ateities kūrybinių procesų. Autentiška idėja apie SUTEMOS žemę, išsprendžiančią istorinius, politinius ir religinius konfliktus. Poetės religinė Jobo drama taip pat originaliai transformuojama į rojaus idėjos perkėlimą iš gyvenimo į kūrybos plotmę.

Išgyvenusių kaltė. Romane analizuojamas svarbus kaltės klausimas, kuris apibrėžiamas kaip išgyvenusiojo sindromo samprata. Autorė vaizduoja pagrindinę veikėją, išvengusią ilgalaikės sovietinio režimo traumos, bet kenčiančią egzodo kultūrinę traumą. Kaltė šiame romane juntama prieš motinos figūrą, kuri įkūnija tautos moralinį autoritetą. Juntama kaltė dėl motinos galimos mirties ir išsiskyrimo su seserimis. Galima teigti, kad ši kaltė siejama su šeimos santykiais, tačiau apima ir tautos problemą – juntama šalies išdavystė, suvokiamas tragiškas partizanų, tremtinių likimas. Būtent kaltės pajutimas gilina traumos poveikį, neleidžia priimti praeities ir atrasti harmoningo sprendimo – dominuoja baimė, nerimas, vengimas.

Agresija kaip slaptas traumos kodas. Liūnės Sutemos poezijos agresyvi laikysena išsiskiria iš kitų egzodo literatūros kūrėjų ir suponuoja sudėtingesnį paaiškinimą. Literatūros kritikai yra pastebėję atšiaurią, maištingą laikyseną, tačiau nėra nagrinėję agresijos klausimo ir reikšmės. Atlikus analizę paaiškėjo, kad poetė perteikia gynybinę laikyseną, kylančią dėl trauminių patirčių. Negalėjimas išpildyti svarbas egzistencinio poreikio – patirti namų saugumo, ryšio su kultūra – sukūrė agresyvios laikysenos įvaizdį. Šis suponuoja kovą dėl autentiškos egzistencijos ir kultūrinių idealų (kalbos, istorijos, gimtosios žemės) saugos. Svarbu pastebėti, kad agresijos ryšį su trauma taip pat vėliau atrado psichologai, be to, jis rečiau žinomas plačiajai visuomenei, todėl yra reikšmingas trauminis elementas, būdingas ne visiems literatūros kūriniams.

Ribotumai ir diskusija: rašyti ar nerašyti? Teorinėje dalyje buvo fokusuojamas dėmesys į psichologų, sociologų ir tik iš dalies antropologų darbus, todėl liko neaptartų temų. Įvairių autorių ir teorijų jungimas išplėtė bendrą traumos sampratos panoramą, tačiau liko giliau neišanalizuotų klausimų. Autorių derinimas apribojo poetinės raiškos analizę, todėl ši dalis liko neaptarta. Taip pat atsisakyta naudoti konkretų metodą, siekta eiti sudėtingesniu ir rizikingesniu analizės keliu. Liūnės Sutemos poezijoje neaptartas kaltės klausimas, trauminė atmintis, fiziniai kūno ženklai, bendruomenės santykiai ir t.t. Ateityje būtų naudinga išsamiau panagrinėti agresijos meninę raišką poetės kūryboje – baigiamajame magistro darbe ir šiuo aspektu liko neišsakytų idėjų, kurias galėtų plėtoti kiti tyrėjai. Vincės romane nekeltas klausimas apie trauminę atmintį, kuris reikšmingas daugelyje tyrimų. Deja, tema per plati, per sudėtinga, todėl atsisakyta paviršinės analizės. Dėl panašių priežasčių atsisakyta išsamiau analizuoti sovietmečio kultūrinę traumą, tik užsimenama, kad romane vaizduojamas traumų persipynimas ir glaudus ryšys. Galiausiai atsisakyta analizuoti traumą iš moters perspektyvų, todėl seksualinė trauma ir kiti aspektai romane liko neišplėtoti.

IŠVADOS

- I. Liūnės Sutemos ir Laimos Vincės kūryboje dominuoja kultūrinė egzodo trauma, kuri suponuoja gimtųjų namų kaip saugios šeimos erdvės netektį, atsiminimų nykimą ir gyvosios kultūros praradimą. Egzodo kultūrinės traumos šerdis yra kalbos mirtis, religinė krizė ir dvasinės benamystės kančia. Liūnės Sutemos kūryboje dominuoja kalbos klausimas, o Vincė suponuoja egzodo ir sovietmečio traumų sintezę, atskleidžiančią kompleksinę traumą bei ilgalaikį poveikį antrajai kartai.
- II. Laimos Vincės romane atsiskleidė pagrindiniai kultūrinės egzodo traumos elementai: mirties grėsmė dėl tapimo karo liudininku; išgyvenusiojo kaltės sindromas prieš motinos patriotinę figūrą; pasikartojantys kompulsyvūs košmarai apie karą; traumos perdavimas antrajai kartai ir išimtys; potrauminis augimas kylantis iš meno terapijos, ryšio atkūrimo ir stiprinimo šeimoje, religinės krizės įveikimo, tradicijų ir nacionalinės kultūros puoselėjimo, autentiškos savirealizacijos.
- III. Liūnės Sutemos poezijoje kultūrinę egzodo traumą liudija šie esminiai simboliai: individo ir kultūros mirties baimė, košmarai apie prarastus namus, šeimą, kalbą – egzistencinį tikrumo jausmą; traumos perdavimas antrajai kartai kaip kultūrinis prakeikimas (kalbos mirtis); potrauminis augimas – įkūnijantis autentiškos idėjos išvalgą apie rojaus susikūrimą, kūrybos galių atradimas ir maištingos religinės Jobo dramos pozityvi raiška. Akcentuotina, kad poezijoje taip pat reikšmingai perteikiama agresija, kuri kyla iš gynybos ir kultūrinės saugos. Šis aspektas svarbus naujaisiems tyrimams, tęsiantiems Jungo mokinių darbus.
- IV. Laimos Vincės romane prezentuojama kultūrinė egzodo trauma iliustruoja įvairių tyrėjų (sociologų, psichologų ir antropologų) keliamus klausimus. Romane akcentuojamos dvi įtakos: sovietinis režimas ir išeivių emigracija, lemiančios sudėtingą kompleksinę traumą. Liūnės Sutemos poezija neįtalpinama į sociopsichologinių realiųjų tyrimo rėmus, daug sudėtingiau perteikia egzistencinę krizę dėl kalbos mirties, namų netekties ir suponuoja egzodo kaip kultūrinės traumos idėją, kuri negatyviu poveikiu nenusileidžia sovietmečio destrukcijai. Tapatybės krizė, mirties baimė, kultūrinė askezė ir prasmės klausimai prilygsta kitų (jau tyrinėtų) kultūrinių traumų koncepcijai.

SUMMARY

The Cultural Trauma of Exodus in the Literary Works of Liūnė Sutema and Laima Vincė. Master thesis, supervisor prof. V. Subačius. Vilnius University, Faculty of Philology, 2021, 67 p. Thesis examines cultural trauma in the aspect of Exodus through literary works written by Liūnė Sutema (Zinaida Nagytė-Katiliškienė) and Laima Vincė. Seven texts of Liūnė Sutema („Tebūnie tarytum pasakoj“ (1955); „Nebėra nieko svetimo“ (1962); „Bevardė šalis“ (1966); „Badmetis“ (1972); „Vendeta“ (1981); „Grafiiti“ (1993); „Tebūnie“ (2006)) and the newest Laima Vincė novel “This is Not My Sky” (2017/2018) (liet. „Tai ne mano dangus“) were analyzed. Thesis is aimed at unfolding the concept of literary trauma. Wide spectrum of Exodus cultural trauma signs altogether with literary concept considered as a fictional narrative in situations revealing the state of the entities constellation is presumed. Therefore, it was chosen to systematize the classical and recent research by psychologists, sociologists, and anthropologists on psychological and cultural trauma. The focus of this Master thesis is on the elements of cultural trauma, but psychological signs of trauma are not excluded. The collected theoretical review on the concept of trauma is valuable for a new term “Exodus trauma” formulation and thorough analysis in the literature. The Master's topic is relevant to several disciplines and general reader, as there has been little scientific research into the traumatic experiences of Exodus concept in the literary works of 20th century emigrants that has influenced the cultural reflection of Lithuania. In the final thesis, it was concluded that themes of Exodus with essential signs of cultural trauma such as: fear of death, traumatic dreams, complicated mourning, transgenerational trauma and post-traumatic growth dominate in literary texts of different genres and artistic value. Discovery of aggression should be emphasized in the poetry of Liūnė Sutema as well as connection with the poetic attitude, which until then was referred as “Nordic”. Vincė's novel is useful in covering the concept of complex trauma (Exodus and repression by the Soviet regime), which testifies to forced emigration as a form of life protection from brutal occupier. Soviet occupation trauma is not analyzed in this work, but attention should be drawn to its organic fusion with the tragic experiences of emigrants: the loss of homes loved ones and culture.

Keywords: Liūnė Sutema, Laima Vincė, cultural trauma, Exodus, complicated mourning, post-traumatic growth, transgenerational trauma.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Šaltiniai

1. Sutema Liūnė: *Tebūnie tarytum pasakoj*, Čikaga: Terra, 1955.
2. Sutema Liūnė: *Nebėra nieko svetimo*, Čikaga: Jūrų skautijos korporacija „Gintaras“, 1962.
3. Sutema Liūnė: *Bevardė šalis*, Cleveland, Ohio: Galinda Press, 1966.
4. Sutema Liūnė: *Badmetis*, Čikaga: Jūrų skautijos korporacija „Gintaras“, 1972.
5. Sutema Liūnė: *Vendeta*, Čikaga: Algimanto Mackaus leidinių fondas, 1981.
6. Sutema Liūnė: *Graffiti*, Čikaga: Algimanto Mackaus leidinių fondas, 1993.
7. Sutema Liūnė: *Tebūnie*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.
8. Vincė Laima: *This is Not My Sky*, California: Create Space Independent Publishing Platform, 2017.
9. Vincė Laima: *Tai ne mano dangus*, Vilnius: Alma Littera, 2018.

Literatūra

1. Aarelaid-Tart, Aili: *Cultural Trauma And Life Stories*, Vaajakoski: Gummerus Printing, 2006.
2. Alexander, Jeffrey C., Eyerman, Ron, Giesen, Bernhard, Smelser, Neil J., Sztompka, Piotr: *Cultural Trauma ad Collective Identity*, London: University of California Press, 2004.
3. Bartkienė, Kristina: „Moters gyvenimo formų įvairovė egzodo memuarinėje literatūroje (I. Mačiulytė-Guilford, E. Juodvalkė)“, *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2008, p.155-161.
4. Bilaišytė, Živilė: „Liūnės Sutemos daiktai ir žodžiai“. In: *Metmenys* 1973 Nr. 26, p. 53-65.
5. Bleizgienė, Ramunė: „Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės – Bitės „Spauda leista“, ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“, *Žodis ir žmogus*, 2011, Nr. 2, p. 30-38.
6. Caruth, Cathy, (ed.): *Trauma: Exploration in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995.
7. Čičelis, Ramūnas: „Išsivijęs lietuvių etikos ir kultūros steigis Algimanto Mackaus publicistikoje ir poezijoje“, *Darbai ir dienos* 2011, Nr. 55, p. 43-53. Prieiga internete: <https://tinyurl.com/r293pr3v> [žiūrėta 2021-05-09].
8. Čiočytė, Dalia: „Liūnė Sutema: the protective stance“. In: *Lituanus* 2008, Nr. 4, p. 5-13.
9. Čiočytė, Dalia: „Teodicėjiniai motyvai lietuvių literatūroje: universalumas ir specifika“. In: *Literatūra* 2012, Nr. 54 (1), p. 173 – 208. Prieiga internete: <https://goo.gl/jddV8e>.
10. Daujotytė, Viktorija: *Parašyta moterų*. Vilnius: Alma littera, 2001.
11. Felman Shoshana, Laub, Dori: *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Routledge, 1992.
12. Fromm, Erich: *Žmogaus destruktivumo anatomija*, Vilnius: Vaga, 2008.
13. Gardiner, Joanna, Walker, Kate: „Compassionate listening. Managing psychological trauma in refugees“, *Australian Family Physician*, 2010, Nr. 39 (4), p. 198-203.
14. Galienė, Danutė: *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*. Vilnius: Eugrimas, 2015.
15. Galienė, Danutė: *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2008.
16. Girnius, Juozas: „Visumos žvilgnis į mūsų egzodo literatūrą“, in *Literatūros ir kultūros kritikos rinktinė*, Kęstutis K. Girnius Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014, p. 205–266.

17. Heidarizadeh, Negin: „The Significant of Trauma in Literature and Psychoanalysis“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2015, Nr. 192, p. 788-795.
18. Herman Judith Lewis: *Trauma ir išgijimas*. Vilnius: Vaga, 2006.
19. Jonutytė, Jurgita: „Politinių konfliktų atmintys ir jų įtaka autobiografiniams pasakojimams: vienos šeimos atvejis“, *Tautosakos darbai*, 2012, Nr. 44 p.137-153.
20. Juknytė, Ernesta: Mitinė ir biblinė atmintis Liūnės Sutemos kūryboje. In: *Gimtasis žodis* 2007, Nr. 9, p. 16 – 22. Prieiga internete: <https://goo.gl/abcuQ9>
21. Jung, Carl Gustav: *Archetipai ir kolektyvinė pasąmonė*. Vilnius: margi raštai, 2015.
22. Kalsched Donald, *Vidinis traumos pasaulis. Archetipinė žmogaus dvasios gynyba*, Vilnius: Vaga, 2016.
23. Kavolis, Vytautas: *Nužemintųjų generacija*, Vilnius: Vaga, 1994.
24. Kazlauskas, Evaldas: „Veiksmingi psichologinės pagalbos būdai psichotraumatologijoje“, *Psichologija*, 2013, Nr. 47, p. 102-115.
25. Kazlauskas, Evaldas, Šimėnaitė, Irma, Gailienė, Danutė: „Subjektyvaus trauminio patyrimo ir potrauminio augimo bei potrauminio streso sutrikimo sąsajos“, *Psichologija*, 2007, Nr. 35, p. 7-18.
26. Kolevinskienė, Žydronė: „Liūnės Sutemos gyvenimo ir tekstų susitikimas“. In: *Colloquia* 2010, Nr. 25, p. 191-196.
27. Kubilius, Vytautas: *Tautinė literatūra globalizacijos amžiuje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2003.
28. Kuizininė, Dalia: *Lietuvių kultūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945-1950 metais*. Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai. Vilnius: Versus aureus, 2003.
29. Kuizininė, Dalia: „Tautinės tapatybės transformacijos ir jų raiška lietuvių egzilio kultūroje“, *Acta Academia artium Vilnesis*, 2007, Nr. 46, p. 93-102.
30. Kübler-Ross, Elisabeth, Kessler, David: *Apie netekties skausmą ir gedėjimą*, Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2020.
31. Laurušaitė, Laura: „Lietuvių ir latvių egzodo romanas: skaitytojo lūkesčių vaidmuo“, *Lituanistica*, 2007, Nr. 3(71), p. 81-91.
32. Melchior–Bonnet, Sabine, *Veidrodžio istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2005.
33. Mažulytė-Rašytinė, Eglė: *Šeimos istorinių traumų ilgalaikiai padariniai: vėlesnių kartų psichologinio atsparumo tyrimas* Vilnius: Vilniaus universitetas, 2017.
34. Mikaliūnas, Jonas, Danilevičiūtė, Vita, Laurinaitis, Eugenijus: „Trauma–disociacija–psichozė, arba ryšio tarp psichologinio traumų ir psichiatrinės patologijos beiėškant (I dalis)“, *Neurologijos seminarai*, 2013, Nr. 3, p. 181-190.
35. Morkūnaitė, Ugnė: „Dialogas su Biblija Liūnės Sutemos ir Birutės Pūkelevičiūtės poezijoje: drąsi egzistencinės vilties paieška“. In: *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 2015, Nr. 22, p. 38–49.
36. Onwuachi-Willing, Angela: „The Trauma of the Routine: Lessons on Cultural Trauma from the Emmett Till Verdict“, *Sociological Theory*, 2016, Nr. 34 (4), p. 335-357.
37. Ostrauskas, Kostas. „Rašytojas ir egzilis“, *Metmenys: kūryba ir analizė* 1974, Nr. 27, p. 23.
38. Pai Anushka, Suris Alina M., North Carol S.: “Posttraumatic Stress Disorder in the DSM-5: Controversy, Change, and Conceptual Considerations”, *Behavioral Sciences*, 2017, Nr. 7(1).
39. Papadopoulous, Renos K. “Refugees, trauma and Adversity-Activated Development”, *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 2007, Nr. 9(3): 301–312
40. Paplauskienė, Virginija: *Liūnė Sutema: gyvenimo ir kūrybos keliais*. Kaunas: Naujasis lankas, 2009.

41. Polukordienė, Kristina Ona: *Netekčių psichologija*, Vilnius: Panevėžio spaustuvė, 2008.
42. Rubšys Antanas, *Šventasis raštas*, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1999.
43. Satkauskytė, Dalia: „Egzilinė (ne)tapatybė naujausioje lietuvių emigrantų literatūroje“, *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2011, Nr. 2(12), p. 120-129.
44. Satkauskytė, Dalia: Nijolė Miliauskaitė, Judita Vaičiūnaitė, Birutė Pūkelevičiūtė, Liūnė Sutema, „Komunikacinės strategijos moterų poezijoje“, *Literatūra*, 2001, Nr. 43 (1), p. 50-59. Prieiga internete: <https://goo.gl/HGrAKN> [žiūrėta 2021-05-09].
45. Sobekis, Dainius: „Leonardo Andriekaus tapatybės klausimas: išeivis, tremtinys ar pabėgėlis?“, *Logos*, 2011, Nr. 67, p. 124-131.
46. Sprindytė, Jūratė: *XX amžiaus lietuvių literatūra. Straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1994.
47. Stepukonienė, Inga: „Vandens motyvas Liūnės Sutemos ir Astridos Ivaskos poezijoje“. In: *Lituanistica* 2016, Nr. 4 (106), p. 289- 302. Prieiga internete: <https://goo.gl/dmYJ7U>.
48. Sztompka, Piotr: „Cultural Trauma. The other Face of Social Change“, *European Journal of Social Theory*, 2000, Nr. 3(4), p. 449-466.
49. Sztompka, Piotr: „The Trauma of Social Change: A Case Of Postcounist Societies, in: Cultural Trauma and Collective Identity, London: University of California Press, 2004.
50. Šilbajoris, Rimvydas: „Liūnės Sutemos žemėje“. In: *Netekties ženklai: lietuvių literatūra namuose ir svetur*, Vilnius: Vaga, 1992.
51. Šutinienė, Irena: „Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas“, *Filosofija ir sociologija*, 2002, Nr. 1, p. 57-62. Prieiga internete: <http://www.ebiblioteka.lt/resursai/LMA/Filosofija/F-57-1.pdf> [žiūrėta 2021-05-09].
52. Vanagaitė, Gitana: „Algimanto Mackaus ir Liūnės Sutemos autobiografiniai tekstai, arba apie išdidumą egzilyje“, *Darbai ir dienos* 2018, nr. 69, p. 141-149. Prieiga internete: <https://goo.gl/a4m5SB> [žiūrėta 2021-05-09].
53. Vaskelienė, Ieva, Kazlauskas, Evaldas, Gailienė, Danutė, Domanskaitė-Gota, Vėjūnė: „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, *Tarptautinis psichologijos žurnalas*, 2011, Nr. 9, p. 9-104.
54. Vasiliauskienė, Dana: *Liūnė Sutema, Lietuvių egzodo literatūra 1945 - 1990*, Vilnius: Vaga, 1997.
55. Zbidat, Ali, et al, „The Perceptions of Trauma, Complaints, Somatization, and Coping Strategies among Syrian Refugees in Germany - A Qualatative Study of an At - Risk Population“, *International Journal of Enviromental Research and Public Health*, 2020, Nr. 17, p.1-15.
56. Žakevičienė, Indrė: „Liūnės Sutemos tikrumo poetika“. In: *Darbai ir dienos* 2018, Nr. 69, p. 167-177. Prieiga internete: <https://goo.gl/XPKABY>
57. Žvirgždas, Manfredas: „Henriko Nagio dialogai su lietuvių poetų „nužemintųjų generacija“. *Darbai ir dienos* 2018, Nr. 69, p. 151-165. Prieiga internete: <https://goo.gl/rfF6dp> [žiūrėta 2021-05-09].

PRIEDAI

Nr. 1. Liūnės Sutemos eilėraščių rinkiniai:

1. „Tebūnie tarytum pasakoj“ (1955)
2. „Nebėra nieko svetimo“ (1962)
3. „Bevardė šalis“ (1966)
4. „Badmetis“ (1972)
5. „Vendeta“ (1981)
6. „Grafitti“ (1993)
7. „Tebūnie“ (2006)

1. Rinkinys „Tebūnie tarytum pasakoj“ (1955)

Pavadinimas	Pastabos	ASPEKTAI	Psl.
Žaidžiu su veidrodžio šuke	dužęs veidrodis, prarasta savastis sugrįžimas į namus (čia)	SAVĖŠ NETEKTIS	15-16
Laimė	akla lėlė/laimė Netektis (vaikystės, praeities)	JAUSMAI (NE-LAIMĖ) NETEKTIS	17 p.
Lopšinė	savęs neatpažinimas dėl žodžių praradimo kaip įspėjimas apie nelaimę – savasties netektį sudaiktėjimas (virtimas kurpaitėmis)	SAVĖŠ NETEKTIS ŽODŽIŲ NETEKTIS	19 p.
„Užkulisiuos“	<ul style="list-style-type: none">• Pavadinimas: lyg pašmonė• Slenkstinė būseną (neišeisiu, nesugrįšiu)• Aštrūs slenksčiai• Baimė savęs pačios (savo kojų)• Nepasotinamas ilgesys• amžina trauma	SLENKSTIS BAIMĖ Benamystės jausmas kaip kartotė	32 p.
„Žydi“	<ul style="list-style-type: none">• Šešėlio motyvas• Mirtinas voro užraizgymas• Sapnas	SAPNAS SLENKSTIS (Mergaitė tarp namų)	35p.

	<ul style="list-style-type: none"> • Tarp dviejų namų: slenkstinė būseną 	SAVASTIES SKILIMAS	
„Migla“	<ul style="list-style-type: none"> • Tuščia diena (be namų, gatvių) • Tik virvės, aitvarai • Dingęs aš • Sudaiktėjęs aš („Aš tik virvė“) • Absoliuti tuštuma (nėra nei daiktų, nei žmonių) 	SAŲĖS NETEKTIS TUŠTUMA APOKALIPSĖ SUDAIKTINTAS AŠ	37
„Potvynis“	<ul style="list-style-type: none"> • Kaimo nėra • Beprasmiška vasara 	BEPRASMYBĖ KAIMYNO NETEKTIS	38
„Daina“	<ul style="list-style-type: none"> • Vaiko sapnas • Medžiai lyg iš prarastos gimtinės • Nubudimas laimės akimirkoje 	SAPNAS UŽMARŠTIS	41
„Nusivylimas“	<ul style="list-style-type: none"> • Nerimas • Užlūžę raktai – nelaimės • Suplyšusi šypseną • RAKTAI – namų metonimija • 	NERIMAS APOKALIPSĖ NESUGRĮŽIMAS	43
„Noriu grįžti namo“	<ul style="list-style-type: none"> • Tiesiogiai reflektuojamas noras sugrįžti namo • Šauksmas – išreikimas emocijų • Baimė 	Derybos – anonimiškas prašymas	47-48
„Nuotaika“	<ul style="list-style-type: none"> • Girdima gamta • Praeitis • Prisiminimai • Uogos ir karoliai (kaip netobula kartotė) • Nutylėtas pyktis – nepasikartoja praeitis 	PRAEITIS KARTOTĖS PYKTIS	49

2. Eilėraščių rinkinys „Nebėra nieko svetimo“ (1962)

Pavadinimas	Pastabos	ASPEKTAI	Psl.
„Tau rašiau“	<ul style="list-style-type: none"> • Baimė • Žvėris • Mirtis (lyg kvėpavimo netekimas) • Sulestos raidės • Sunykęs adresatas – liko tik paukščiai • Komunikacija su likusiais • Paukščiai lyg maitvanga 	BAIMĖ KALBOS MIRTIS	7
„Sapnuotoja“	<ul style="list-style-type: none"> • Neatskrenda biblinis baltis – nepraneša apie žemę • Ranka lyg neprigyjantis augalas 	SAPNAS ŽEMĖS NEBUVIMAS (ATEITIES NEBUVIMAS)	9
„Vasaros mums neužteks“	<ul style="list-style-type: none"> • Kasdinių žodžių kartojimas • Šešėlis • Tarsi žodžio laukia šešėlio lemtis • Šešėlių ir saulės žalumas • Žiema • Namai 	ŽODŽIŲ MIRTIS	10
II	<ul style="list-style-type: none"> • Negirdėjimas • Žiema ateina • Nebelieka svajotojo 		12
Kainas	<ul style="list-style-type: none"> • Šešėlis • Krūmai • Tobulas brolis ir atstumtasis • Vienatvė • Meilės stygius • Dviguba savastis (gėris ir blogis) 	SAVASTIS (SKILIMAS) – galbūt JAUSMAI: VIENATVĖ, ATSTUMIMAS PRIEŠYBĖS DU LIETUVIAI	13
Bevardis šventasis I	<ul style="list-style-type: none"> • Badas • Vaikų sapnai • Savų žodžių neskiriamo reklamos 	ŽODŽIŲ MIRTIS SAPNAI RELIGIJA	16-17

	<ul style="list-style-type: none"> • Šventojo atpažinimas – praregėjimas/dvasinis nubudimas • Tai ne Jėzus, kuris pasotina minią • Daug biblinio konteksto • Naujos kartos atsiradimas • Šventasis lyg koks pranašas atkuria gyvybę, tikėjimą • Nauja gentis 		
II	<ul style="list-style-type: none"> • Namų ir svajonių pralaimėjimas • Žemė lyg pamotė • Vienatvė • Paskutiniai žodžiai • Sausra • Mirtis • Jis atpažįstamas iš veido, tikras 	<p>ŽEMĖ</p> <p>Žodžių netekti</p> <p>MIRTIS</p> <p>TIKRUMAS</p> <p>JAUSMAI: VIENATVĖ</p>	18
III	<ul style="list-style-type: none"> • Nerimas auga lyg piktžolė • Nevaisingos obelys • Namus palikęs sūnus • Žemė • Šventasis tampa svietimas savo žemėje • Namai šešėlyje • Šventojo kūnas ŠVENTORIUJE – lyg miręs 	<p>JAUSMAI: NERIMAS</p> <p>ŽEMĖ</p> <p>SVETIMUMAS NAMUOSE</p> <p>MIRTIS</p>	19 – 20
Trys skelbimai	<ul style="list-style-type: none"> • Nori pirkti plotą danguje • Auginti javus • Žemėje niekas nebeauga • Nykstantis derlius savyje 	<p>DVASINĖ MIRTIS</p> <p>ŽEMĖ DANGUJE</p> <p>NYKSTANTIS DERLIUS</p>	21
II	<ul style="list-style-type: none"> • Augantys tėvo vijokliai parduodami • Jie tokie gaivalingi, lyg galėtų pražudyti 	<p>ŽUDANTI GAMTA</p>	22
III	<ul style="list-style-type: none"> • Sesuo ieško brolio Judo • Negrįžtama atmintis/praeitis • Tik nusikaltimas gali suteikti tikrumo • Išdidumas 	<p>PRAEITIS/NEGALIMAS SUGRĮŽIMAS</p> <p>NUSIKALTIMAS</p> <p>JUDAS</p>	23

LELIOJIMAI	<ul style="list-style-type: none"> • Žvėris žaliom akim • Baimė užmigti • Pamirštas ežeras • Baimė prisiminti • Žalios akys: mano ir žvėries • Eglės žalčių karalienės motyvas • Nebenorima sapnuoti – lyg tai kančia 	BAIMĖ SAPNAI UŽMARŠTIS	24-28
*	<ul style="list-style-type: none"> • NERIMAUJAMA dėl susitikimo – nebėra ženklų • Rašoma nebylių ženk- lais • Pasakos motyvas apie pupas • Du pardavėjai: pupų ir žuvų • Ji parduoda atsiminimus • Apakimas • Nerimas dėl susitikimo/ dėl pasikeitusio pasaulio 	KALBOS MIRTIS APOKALIPSĖ ATSIMINIMAI/PRA- EITIS NERIMAS	26
	<ul style="list-style-type: none"> • NEBĖRA SVAJOJIMO • Name gyvena žmogus- pabaisa • Žodžių kartojimas • Pirmasis namas – jau apleistas • Spalvų ir žodžių netektis • Tas žmogus nužudė jos pranašą (tikėjimą) 	ŽODŽIŲ NETEKTIS KARTOTĖS MIRTIS RELIGIJA	27- 28
NEBĖRA NIEKO SVETIMO	<ul style="list-style-type: none"> • Neatpažintas medis • Kiti vaikų žaidimai • Didėja neapkenčiamas miestas • Saugi gimtoji žemė • Lyg pasakotų prisimi- nimą/vaizduotės vaisių • Pikti žmonės vejasi vaikus • Neapykanta miestui • Neapykanta bevardžiui miestui 	ŽEMĖ PYKTIS ATMINTIS	29-32
	<ul style="list-style-type: none"> • Brolis rašo apie vaikystę • Berniukas – negriukas nori pas savo protėvius 	Nutylėti – paslėpti no- rai KARTOTĖS	

	<ul style="list-style-type: none"> • Vaikystė sukurta ir egzistuoja tik raidėse • Kartojasi negriuko prisiminimas 	<p>ŽODŽIAI (RAIDĖS)</p> <p>Projekcijos į kitus</p>	
	<ul style="list-style-type: none"> • Persikas/obuolys • Namų prisiminimas • Žodžiuose auga vaisiai 	<p>Žodžių galia – atkuria prisiminimus</p> <p>ŽODŽIAI Neigimas</p>	32
LUNATIKO KELIONIŲ UŽRAŠAI	<ul style="list-style-type: none"> • Pamiřštama pilnatis ir motinos veidas – dylanti tikrovė. • Vaikystės netektis • Sugrįžimas per pilnatį. 	VAIKYSTĖS MIRTIS	33
Pirmoji kelionė	<ul style="list-style-type: none"> • Kelionės motyvas išryškėja. • Sakais suklijuotos lūpos • Pasiklydimas „kuriuo keliu atėjau?“ • Spyglių aštrumas • Molio svetimumas • Klimpimas į liūną • Neša vaikui žemuoges • Nenori, kad vaikas ilgėjęsi svetimo karšto (tai nori jį paversti savu?) 	<p>TYLA</p> <p>AGRESIJA</p> <p>ILGESYS</p>	34- 35
Antroji kelionė	<ul style="list-style-type: none"> • Motina • Pavėlavimas • Naujas užraktas • Senas raktas • Tamsus vanduo tvenkiny • Motina ir ji nebeturi namų • Nuolatinis lietus, bet beržai nuvytę • Lyg netikras, absurdiškas sapnas • Atsimenamas tik šilkas, o ne motinos veidas • Nebegalėjimas pažinti motinos • Ji lieka amžinai tik sudilusiam atsiminime 	<p>SVETIMUMAS NAMUOSE</p> <p>Sutrikusi ATMINTIS</p> <p>MOTINOS NETEKTIS</p> <p>SAPNAS</p>	36-38
Trečioji kelionė	<ul style="list-style-type: none"> • Aštri žolė • MOKYKLA • Angelas be galvos • Tamsa 	<p>ŽEMĖS AŠTRUMAS</p> <p>VAIKYSTĖS MIRTIS</p>	39

	<ul style="list-style-type: none"> • Pamesta armonikėlė • Užkalti langai – lyg tai namas-vaiduoklis • Šiurkšti daina • Užmiršta vaikystė (LYG VAIKYSTĖ būtų žmogus ir galėtų pamiršti) • Išdžiūvęs vanduo 	<p>Gamtos gyvybės stygius</p> <p>AGRESIJA</p> <p>RELIGIJA</p>	
Be pav.	<ul style="list-style-type: none"> • Pilnatis kaip obuolys • Išvarymas iš rojaus • Ievos vaidmuo • Bausmė (matai, bet negali turėti) 	<p>NAMŲ NETEKTIS – NUTYLĖTA</p> <p>RELIGIJA</p> <p>BAUSMĖ</p>	41
Dienoraštis	<ul style="list-style-type: none"> • Atsitraukimas • Bandytas vėl pasodinti krūmą • Gyvybės netektis: nepri- gyjantis krūmas, negriž- tantys paukščiai • Vienatvė • Sapnų pardavėjas • Kaltinimai žemei – JI NEIĞALI – nebegali už- žauginti krūmo, tik miestus • NEPAKARTOJA- MUMAS • NEDERLIAUS BAIMĖ • Neberadimas pažįsta- mos vietos – bažnytkai- mio 	<p>MIRTIS</p> <p>Derybos</p> <p>ŽEMĖ</p> <p>NEGALIMA KAR- TOTĖ</p> <p>BAIMĖ</p> <p>GAMTOS NETEKTIS</p> <p>APOKALIPSĖ</p> <p>BAIMĖ</p> <p>PASIKLYDIMO JAUSMAS</p>	42
Kai reikėjo apsisp- ręsti	<ul style="list-style-type: none"> • Amaro naikinamas me- dis • Mano medis – savinasi jį • Nenori klausyti nelai- mingų istorijų apie savo medį – jis turi būti amži- nas • Meilė žūstančiam me- džiui 	<p>GAMTOS MIRTIS</p> <p>MEILĖ</p> <p>AMŽINYBĖS TROŠ- KIMAS</p>	47- 49
Prieš saulės grąžą	<ul style="list-style-type: none"> • Mylimoji kaip apleista žemė • Vidinės energijos netek- tis • GYVYBĖS gamtoje sie- kis • Lietus, sniegas 	<p>ŽEMĖ</p> <p>GAMTOS MIRTIS</p>	50

Po saulės gražos	<ul style="list-style-type: none"> • Namai • Sielą įkalinančios šaknys • Prarastas tikrumas: daiktų, kultūros • Vynuogyno derlius • Išnuomotas laukas • Troškulys • Laukinis vijoklis 	ĮSISAKNIJIMAS ŽEMĖ SAVASTIS	52
Kai saulė išduos	<ul style="list-style-type: none"> • Moteris, ieškanti žemės • Žemė kaip motina • Aštrumas skausmo • Savasties atmetimas • Benamė moteris • Lyg peržiūrėjimas atsiminimų būnat išprotėjusia 	ŽEMĖ SAVASTIES NEIGIMAS ATMINTIS	54
	<ul style="list-style-type: none"> • ATSIMINIMŲ KAUPIMAS • Sudegintas žemėlapis • Senutė • Noras likti praeityje amžinai • KOVA SU MIRTIMI – žodžių. 	PRAEITIS ŽODŽIŲ MIRTIS ATMINTIS	55

3. Eilėraščių rinkinys „Bevardė šalis“ (1966)

Pavadinimas	Pastabos	ASPEKTAI	Psl.
Tapiniai (ciklas)	<ul style="list-style-type: none"> • PAV. KILMĖ (TAPIMAS) • Kalbėjimas spalvomis • Liūdni ir tikri žodžiai draugo 	Žodžių mirtis TIKRUMAS	7
Rytoj bus sekmadienis	<ul style="list-style-type: none"> • Vaikystės praradimas • Benamė katė • Kaltės atpirkimas 	VAIKYSTĖS mirtis	8-10
Simbolis	<ul style="list-style-type: none"> • Nepakartojamos kartotės apie saulę • Įpratimas prie skausmo • Žaizda 	KARTOTĖS SKAUSMAS NAMŲ NETEKTIS	13

	<ul style="list-style-type: none"> • Aštrūs spinduliai • Namai (prarasti) 		
IŠSKALAUTI DAIK-TAI (ciklas)	<ul style="list-style-type: none"> • Senų prisiminimų ištraukimas į sąmonę • Tikrumo jausmas 	AUGIMAS TIKRUMAS ATMINTIS	14
Kraujas	<ul style="list-style-type: none"> • Žilvino netektis • Mirties pripažinimas • Žodžių netektis • Gyvenimo netektis • Neiškakinti jausmai • Išnykusios gentys • Ar galima rašyti po mirties/netekties? 	ŽODŽIŲ MIRTIS GYVENIMO MIRTIS	16
Mano	<ul style="list-style-type: none"> • Juodvarnis ir sesuo • Vienas iš apaštalų • Judas – išdavystė • Skatina gyventi toliau 	AUGIMAS	18
	<ul style="list-style-type: none"> • Prarastas vaikystės simbolis • Vaikystė užmiršusi žmogų • Kančia, kad esi užmirštas 	VAIKYSTĖS MIRTIS ĮSIJAUTIMAS Į ŽEMĖS/NAMŲ ROLE	19-21
Linai	<ul style="list-style-type: none"> • Negalėjimas atsiminti • Nesulauktas žydėjimas – nederlius • Yra daina „Taip žydėjo linai“ – ji negali prisiminti liaudies dainos žodžių 	ATMINTIS ŽODŽIŲ MIRTIS GAMTOS MIRTIS	22
Miriam	<ul style="list-style-type: none"> • Dylantys sapnai • Atsineštiniai sapnai • Bendri sapnai • Skydančios olos metafora 	SAPNŲ NYKIMAS NAMŲ NETEKTIS	23

	<ul style="list-style-type: none"> • Skyrybos 		
NIEKO NEATIDUOSIU (ciklas)	<ul style="list-style-type: none"> • Noras išsaugoti, neatiduoti • Žvėris 		25
*	<ul style="list-style-type: none"> • Užmarštis • Derliaus netektis • Skausmas • Tuštuma <p>(iš atskirų žodžių susideda emocinis tonas – jis paslėptas, disocijuotas)</p>	UŽMARŠTIS GAMTOS MIRTIS TUŠTUMA	27
*	<ul style="list-style-type: none"> • Sesers neigimas • Ji lyg prakeikta • Jos begalinis ilgesys • Kaltė 	KALTĖ	28
*	<ul style="list-style-type: none"> • Išsiurbtos svajonės, vaikystė • Žemė pykstanti • Kuriamas konfliktas tarp žemės ir sesers 	ŽEMĖ KONFLIKTAS	29
*	<ul style="list-style-type: none"> • Žemės neigimas • Ji jaučiasi išduota • Smaugia šaknimis • Žemė skatina neapykantą žmogui 	PYKTIS, AGRESIJA ŽEMĖ ŽUDYMAS NEAPYKANTA	30
*	<ul style="list-style-type: none"> • Užšalimas (sesers, upės) • Brolio šešėlis • Laukimas lyg užšalusios upės • Užsigynimas • Peilio ašmuo 	APMIRIMO BŪSENA	31
*	<ul style="list-style-type: none"> • Atminties nykimas • Žemės reiklumas – despotizmas 	ŽEMĖ DESPOTĖ	32
<ul style="list-style-type: none"> • (kiekvienas..) 	<ul style="list-style-type: none"> • Aštrumas • Ežero visuma (ji nepilna, nes neturi namų) • Savi/svetimi • Pašamonė 	DVASINĖ TUŠTUMA SAVI/SVETIMI	34-39

•	<ul style="list-style-type: none"> • Neapykanta miesto • Savi/svetimi – noras atskirti • Po žeme 	PYKTIS ŽEMĖ	40
•	<ul style="list-style-type: none"> • Savi/svetimi • Mirtis • Namai • Išaugimo naktis – troškimų praradimas 	SAVI/SVETIMI MIRTIS AUGIMAS	36
•	<ul style="list-style-type: none"> • Išsaugotų/gailėtųsi dėl mėnulio (dvi galimybės) • Sapnuose augantis mėnulis • Prakeikimas: nuskendęs mėnulis, prakeiktas lobis • Trūkę tinklai • Užspringę ėriukai 	DVASINIS MARAS SAPNAS PRAKEIKIMAS APOKALIPSĖ	
•	<ul style="list-style-type: none"> • SAUGOJIMAS, KAUPIMAS • Žvėris • Atkaklių kalba 	KALBA SAUGOJIMAS	
BEVARDĖ ŠALIS (ciklas)	<ul style="list-style-type: none"> • TEN (namai įvardžiu) • Nebegrižta angelai 	NAMAI RELIGIJA	41
	<ul style="list-style-type: none"> • Nebeaugantys vaikai –senukai • Sudužę lėktuvai • Absurdo pasaka: be pradžios ir be pabaigos 	APOKALIPSĖ ABSURDAS/BEP-RASMYBĖ	
	<ul style="list-style-type: none"> • Deginantis šali-gatvis • Basas liūdesys • Šešėlis • Išvaymas, atsi-sakymas liūdesio 	SKAUSMAS (FIZI-NIS) JAUSMAI: LIŪDE-SYS.	
	<ul style="list-style-type: none"> • Sugrižo visi 	MIRTIS DVASINĖ	

	<ul style="list-style-type: none"> • Laikas neįmano- mybės: „Tai buvo rytoj“ • Žodžių kruša • Suskilę langai • Trupantis džiaugsmas • Besotystė atsimi- nimų • Speigo paukščiai • Džiaugsmo ne- galėjimas dau- gintis • TROKŠTAMA DABAR IR ŠIANDIEN JAUSMO. <p>(ji tapo jausmais eilė- raščius)</p>	DABARTIES MIR- TIS JAUSMAI: DŽIAUGSMO NE- TEKTIS ATMINTIS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Pakeisti tvarka- raščiai • Prasilenkimas • Pranašystė: mūsų nebesulauks • Nusivylimas di- dės 	CHAOSAS, PASI- METIMAS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Žemės apvaly- mas lyg nuo blo- gio • Naujos žemės sutvėrimas (bib- lija) 	ŽEMĖ	47
Šauk	<ul style="list-style-type: none"> • Lyg išsišaukimo terapija • Namai – bevai- sės paieškos • Ilgesys • Savęs sudrasky- mas • Ramybės sieki- mas 	TERAPIJA SAVASTIS JAUSMAI	
KITAS EIL.	<ul style="list-style-type: none"> • TEN – namai • Lunatiko trauka link namų • Basas liūdesys • Namų ilgimasi tiesiog instinkty- viai kaip vaikas motinos 	ILGESYS LYG TRAUKA JAUSMAI ĮSIŠAKNIJIMAS	

	<ul style="list-style-type: none"> • Žmogus yra įžeimintas 		
NEIŠDUODU, TIK-TAI GRAŽINU (ciklas)	<ul style="list-style-type: none"> • Gražina lietuvišką šaligatvį • Vaikystė kaip maža mergaitė • Ji užsprings praकेितu obuoliu iš pasakos • Norima jai lietuviško vardo • Vaikystės atstūmimas ir pyktis (ji pyksta, kad yra gražinama) 	<p>ATIDUODAMI DAIKTAI LYG PRIEŠ MIRTĮ</p> <p>PYKTIS</p> <p>LIETUVIŠKA TAPATYBĖ (BET TIK PER VAIKYSTĘ)</p>	54
	<ul style="list-style-type: none"> • Žudantys pirštai • Gražina pirštines, lieptą • Ji nekrikštų kapeliuose 	ŽUDYMAS	
NENORIU BŪT ATPIRKTA (ciklas)	<ul style="list-style-type: none"> • Žalojamas peiliu kūnas – to norima • Norima pirmo akmens • Jaučiama stipri kaltė 	<p>SAVĘS ŽALOJIMAS – SUNAIKINIMAS</p> <p>MAIŠTAS PRIEŠ DIEVĄ</p>	58
	<ul style="list-style-type: none"> • Tylos nusikaltimas • Nes nekovoja prieš neteisybę • Leidžia vykti nežmogiškumui 	TYLA NUSIKALTIMAS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Aklumo nusikaltimas • Beraštė siela • Siela temoka piešti • Paniekinamas ilgesys • Esu tamsa • Esu nuodingas vijoklis, piktžolė 	<p>Trauminiai vaizdiniai</p> <p>RAŠTO MIRTIS</p> <p>SAVĘS SMERKIMAS</p>	
	<ul style="list-style-type: none"> • Nusikaltimas kalba • Žodžiai iš žodyno • Beraštė siela 	<p>KALBA</p> <p>ŽODŽIŲ MIRTIS (RAŠTO)</p>	

	<ul style="list-style-type: none"> • Ką praranda? Sielą ? 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Savęs išsaugojimas nusikaltimui • Kokiam? 		

4. Eilėraščių rinkinys „Badmetis“ (1972)

NIEKIENO ŽEMĖ	<ul style="list-style-type: none"> • Išaugtas drabužis kaip atsiminimas • Sudėvėtos klumpės • Suklijuota praeitis • Noras atsiminimus išbarstyti su vėju ir išėjimas 	ATMINTIS	9
	<ul style="list-style-type: none"> • Upės vaga • Saulė lyg despotė ėda debesį ir degina gamtą • Noras sudeginti praeities daiktus, atsiminimus 	AUGIMAS	10
	<ul style="list-style-type: none"> • Noras gyventi be vėliavų, valstybių • Be muziejinių žodžių • Noras deginti • Noras išmokti juoktis 	AUGIMAS	11
	<ul style="list-style-type: none"> • Anie ir jūs – dvi stovyklos • Partizanas ir banditas palaidoti kartu – jie vadinami dvyniai • Suvalgoma pilnatis • Gėrimasi sausra 	SKIRSTYMAS Į STOVYKLAS	12
	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžiai nebereiškia daiktų – tai kalbos mirtis • Žodžiai auga lyg piktžolės ir atskiria žmones 	Žodžių mirtis	13
	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžius reikia sudeginti lyg apleistus namus 	ŽODŽIŲ NAIKINIMAS – AGRESIJA Į SAVE	14

	<ul style="list-style-type: none"> • Atsineštiniai žodžiai • Norima išvengti kaltės jausmo: kad nebūtų namų, nereiktų jų išduoti ir ilgėtis 	KALTĖS VENĖIMAS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Norima patiems išdidžiai susideginti, kad galėtų išlikti • Tai kova už vertybes • Išdidus egzilis 	IŠDIDUMAS SUSINAIKINIMAS	15
	<ul style="list-style-type: none"> • Kalba, pakilusi iš pelenų • Norima likti tik tu ir aš santykyje • Noras susideginti kūną ir atgimti Žmogumi 	ATGIMIMAS AUGIMAS SLENSTINĖ BŪSENA	17
AKMUO	<ul style="list-style-type: none"> • Noras tapti gelbėjančiu akmeniu vaikams 		18
	<ul style="list-style-type: none"> • Baimė • Krūpčiojimas • Dusimas • Noriu būti: (vardina) • Prašo paleisti – sviesti kaip akmenį 		19-20
PAVASARĮ	<ul style="list-style-type: none"> • Šešėlis nori žydėti • Likimas vienatvėje 		
Nerašau laiškų	<ul style="list-style-type: none"> • Ravėju ravėju – kartotė lyg burtažodžiai • Neturėjimas ko sėti • Baimė sužeist, įskaudinti • Nerašymas laiškų – nebendravimas 	Atsitraukimas VIENATVĖ BAIMĖ KARTOTĖS	25
VIGILIJA	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžiai kaip vienamečiai augalai • Skursta, vysta 	Žodžių mirtis	26
	<ul style="list-style-type: none"> • Gėlių kalba • Plastikinės gėlės • Senutės 	Psichodelika	27
	<ul style="list-style-type: none"> • Bijo išsakyti 		30

	<ul style="list-style-type: none"> • Latviška pabaiga 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Kaimynai veja vaikus, tremia 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Senutė bando pasmaugti kalbančiąją • Baimė 		35
	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžiai savižudžiai • Turėjimas išmokti gyventi bade, vienvėje 	Žodžių savižudybė Apokalipsė	36
GINUOSI	<ul style="list-style-type: none"> • Miško deginimas • Vilkų grėsmė • Gynyba • Prisiminimų deginimas 	Savigyna Atmintis	37-38
	<ul style="list-style-type: none"> • Sudegintas miestas • Slenkstis • Naujų namų pamatai atsiranda • Nužudytas vilkas 	Augimas Slenkstis	
DVI DAINELĖS	<ul style="list-style-type: none"> • Despotiška žiema • Visi susižalojo • Pasaka apie tokią žiemą 	Agresija	40
	<ul style="list-style-type: none"> • Žiūri į veidrodį ir kalbasi su savimi • Kaip tu mane prisiminsi? • Ledinis pasaulis 	Skilusi savastis	43
	<ul style="list-style-type: none"> • Vaikystė traukia už rankos • Prašo atminimo • Pasakų laikas – žiema 		44
Dainelė su priedainiu	<ul style="list-style-type: none"> • Išėjo tėvelis į mišką • Medžioja žodžiais vaikai • Naujas miškas danguje 		48
Pasveikinimas	<ul style="list-style-type: none"> • Sapnai • Vaikai kalba tulžim • Kalba melu • Nebylūs vaikai • Sala 		49-51
Tikrovė	<ul style="list-style-type: none"> • Sugriautas miestas 		52

	<ul style="list-style-type: none"> • Dovydas • Don kichotas 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Nemiga naktį • Lunatikavimas • Vaikščiojimas namų stogais 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Pieno puta • Raginama atsigerti 		55
	<ul style="list-style-type: none"> • Savęs neatpažinimas dieną • Svetimumo jausmas • 	Savastis ir jos netektis	56
	<ul style="list-style-type: none"> • Savižudžiai ir nužudyti 		58
	<ul style="list-style-type: none"> • Akimirka, kai visi kartu • Rojaus jausmas • Vaisiaus kandimas 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Šešėlis, mąstymas, kada egzistuoja • Ar egzistuoja 		60
Savaitgalio žaidimai	<ul style="list-style-type: none"> • Žaidimai su gaubliu ir smėliu prisiminimuose • Pasiklydimas • Nutrynimas vietovių vardų 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Raganavimas • Dviburnė • Vienaakė • Suskilęs veidrodis • Įdukrinta jaučiasi • Nėra išeities: praradimas arba užtroškimas 	Savastis	73-74
Badmetis	<ul style="list-style-type: none"> • Badmetis • Derliaus netektis • Savęs užmiršimas 	SAVĖS UŽMIRŠIMAS	75
	<ul style="list-style-type: none"> • Stiklo kalnas pašamonėje 		77
	<ul style="list-style-type: none"> • Kalbasi su savimi • Barasi • Bėga į vaikystę 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Ryja daiktus, ėda • Badmetis 		82

5. Eilėraščių rinkinys „Vendeta“ (1981)

VENDETA ¹¹⁸	<ul style="list-style-type: none"> • Užrašai beržo tošyje • Saulės šaknys • Mirties scena 	MIRTIS	7
	<ul style="list-style-type: none"> • Raidės beržo tošyje • Saldus kerštas • Turėjimas gimti Korsikoj dėl keršto siekimo 		8 -9
	<ul style="list-style-type: none"> • Kalbos springimas • Negalėjimas atleisti • Veidas, neturintis atleidimo pusės 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Prašoma, kad dievas neatleistų už sąmoningas nuodėmes 	DIEVAS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Dantis už dantį – biblijos perfravimas • Vėl prašoma neatleisti 		14
	<ul style="list-style-type: none"> • Žemė už žemę • Miškai už mišką • Saulė už saulę • Baisus kerštas 	Išdavystė	15
	<ul style="list-style-type: none"> • Apraizgyti sąnariai – pyktis • Negalėjimas nei atleisti, nei gauti atleidimo 	Pyktis Neatleidimas	16
	<ul style="list-style-type: none"> • Noras negimti • Keršto griauanti jėga 	Savinaika Depresija	17
	<ul style="list-style-type: none"> • Gimimo vaizdas • Neturėjimas teisės pasirinkti būti ar nebūti • Žemaitija 		

¹¹⁸ Ciklai didžiosiomis raidėmis

	<ul style="list-style-type: none"> • Raunami plaukai • Girdi ir jaučia 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Negimęs sūnus • Jo apraudojimas • Beržo tošis našlaičiams ir vėlėms skirta 	Neišvažiavimas Likimas čia – namuose	
	<ul style="list-style-type: none"> • Berže įrėžti žodžiai apie būtiną kerštą 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Dvasinė tuštuma • Visko netekimas 		25
MIRTIS NEATEINA, JI ČIA	<ul style="list-style-type: none"> • Gaublio pasukimas mokykloje (primena „Jumanji“) • Džiaugsmo alėja „Niekur“ • Prarasti namai 		26
	<ul style="list-style-type: none"> • Uogavimas • Žemuogės • Vaizdai lyg sapne: daug nerealistinių detalių 		27
	<ul style="list-style-type: none"> • Mirties įsisąmoninimas 		28
	<ul style="list-style-type: none"> • Lėlė, žaidimas • Mirties kvėpavimas lyg motinos iščiose 		29
	<ul style="list-style-type: none"> • Šešėlis • Jautimas mirties • Ji kaip benamė katė • Maištaujama prie mirtį – neatiduodama gyvybė 		30
	<ul style="list-style-type: none"> • „esu dylanti tavo diena“ – savęs identifikavimas • Žodžio dalinimas • Šermukšnio uoga lyg komunikacija, 		32

	nes ji iš gimtosios žemės		
	<ul style="list-style-type: none"> • Nebyli diena – kalbos praradimas (jis matomas visur) – kelių laipsnių 		33
	<ul style="list-style-type: none"> • Springimas žodžiais • Laidojimas savų žmonių • Dusimas žodžiais • Baimė pajudėti, paliesti 	ŽODŽIAI	
	<ul style="list-style-type: none"> • Prašoma mergaitės prisimerkti, kad nedingtų atsiminimai – labai svarbu išsaugoti savyje pasaulį 		
BIJAU	<ul style="list-style-type: none"> • Žalia baimės spalva • Baimė užlieja, skandina • Skendimas – mirimas 	BAIMĖ	
	<ul style="list-style-type: none"> • Žalia baimė • Vanduo skandina, bet nepaskandina – pusiau gyvo žmogaus būseną (zombis) • Noras ir negalėjimas nuskęsti 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Noras išsaugoti: Nojaus arką, elnią su 9 ragais, Žilviną. 	SAUGOJIMAS, KAUPIMAS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Žalia baimė • Karti baimė • Pokalbis su tėvu apie sunaikintus namus 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Baimė deginčiai žalia 		

	<ul style="list-style-type: none"> • Bijo sugrįžimo • Pokalbis su tėvu apie prarastus namus 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Tėvas moko nebijoti • Prašo leisti jam pabūti namie 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Bijo žmonių, jų netekti, likti viena (išsako tiesiogiai) • Baimė dusinančiai žalia • Užmiegama skaičiuojant akis 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Nubudimas džiunglėse • Baimė drėgnos žalumos • Šaukimas pagalbos • Žodžius atkartojančios papūgos 	Žodžių mirtis (lieka tik kartotės)	
	<ul style="list-style-type: none"> • Baimė gyventi: pabusti, užmigti, judėti • Gyvenimas baimėje • Nelaukiamumo jausmas 	BAIMĖ	
	<ul style="list-style-type: none"> • Maldavimas išgelbėti sunkiausiu laiku – žiemą • Išgelbėti cerazio pjūviu – tai įsikšimas į natūralią tvarką 	Pagalbos prašymas	
	<ul style="list-style-type: none"> • ELNIAS – jai vaikystė • Ji nori ten sugrįžti 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Noras pasaulį išsaugoti degtukų dėžutėje 	VAIKYSTĖ	

	<ul style="list-style-type: none"> • Vaikystėje nebuvo dylančios pilnaties • Vaikystėje ji daug ką išsaugodavo (kori, pūką, skruzde) 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Vėl prašo būti išgelbėta cezario pjūviu 		
ŠIMTAMETĖS ŽIEMOS UŽRAŠAI	<ul style="list-style-type: none"> • Šimtametis karas • Šimtametė žiema 		50
	<ul style="list-style-type: none"> • Šiame kare mirtis ir gyvybė buvo kartu – Jung vienis (sulydytos priešybės) 	KARAS	
	<ul style="list-style-type: none"> • Būsena lyg po karo – tik netenkama ne kūno, bet atminties 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Nesibaigiantis snigimas • Pusnys praauganamas • Žemės nematyti 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Pusnyse palaidoti tėvai 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Pasenę vaikai • Netirpstantys sniego seniai • Saulė - žiežula 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Trupantis, byrantis pasaulis • Nieko jame negalima paliesti (tai tik atsiminimai) 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Pasimetę namai • Suledėjusios akys • Meldžiama saulės, kuri nepateka 	GYVYBĖS NETEK-TIS	

	<ul style="list-style-type: none"> • Norima žolės – gyvybės 		
	<ul style="list-style-type: none"> • PASENĖ VAIKAI pradės augti – tikima gyvybės atsinaujinimu 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Pavasario laukimas – atgimimas 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Patyrus šaltį, bijoma sausros 		62

6. Eilėraščių rinkinys „Graffiti“ (1993)

	<ul style="list-style-type: none"> • Nelygios pirmą pradės raidės • Rašymas ant daiktų ir savyje • Rašymas dėl paguodos, kvėpavimo • Padriki sakiniai 	Žodžių mirtis – nerišlumas	9
	<ul style="list-style-type: none"> • Žemės dievai paliko žmones 		10
	<ul style="list-style-type: none"> • Dievai atostogauja 		11
	<ul style="list-style-type: none"> • Liko tik Medeinė raudodama • Žaizdos – jų uždengimas • Medžio nepalankimas 		12
	<ul style="list-style-type: none"> • Dialogas su Drebulė apie išdavystę • VISI yra ką nors išdavę 	IŠDAVYSTĖ	13
	<ul style="list-style-type: none"> • „mes ne kareivių tauta, tik žodinių“ • Pilnavidurių/tuščiavidurių • Dialogas su Medeine apie amžiną kančią 	ŽODŽIAI	14
	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžio tausojimas • Žodis lyg pradžioje • Ieškoma žodžių žmogaus gyvenimui nusakyti 	ŽODŽIAI	15
	<ul style="list-style-type: none"> • TAUTŲ PERKRAUSTYMAS ŽEMĖLAPYJE • Žaidimai su tautomis • Pragyde gaidžiai 		16
	<ul style="list-style-type: none"> • Žaidimas • Neklastojimas 	NORAS NAMO - SLEPIAMAS	17

	<ul style="list-style-type: none"> • Svajojimas su žemėlapiu 		
	<ul style="list-style-type: none"> • APIE van Goga – noras būti išgirstai 		20
	<ul style="list-style-type: none"> • Aš tik medžioklinis juodas šuo, kuris nori būti spalvotas • Prašoma pagalbos pas Van Goga 		22
	<ul style="list-style-type: none"> • Mokomasi saugoti žodį • Prašoma neprievartauti žodžio • Primena pasaulio pradžia – Žodis 		23
	<ul style="list-style-type: none"> • Mūsų upė, kurios nebėra – ja plaukiama 		24
	<ul style="list-style-type: none"> • Stebuklas • Kausomasi burtažodžių 		25
	<ul style="list-style-type: none"> • Mokomasi gyventi be žodžių • Sakinius pakeičia ženklai • Nutrūkusi komunikacija: viena akla, kitas kurčias • Liepiama kvėpuoti 		26
	<ul style="list-style-type: none"> • Išpažintis: nemyliu žemės, žmogaus • Jaučiai išmesta iš istorijos – atstumta 	PYKTIS	27
	<ul style="list-style-type: none"> • KLAUSIMA, kas yra istorija – karai? • Nemyliu žmogaus – vėl kartojama 	Karo agresija	28
	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžiai kaip ginklai 		

	<ul style="list-style-type: none"> • Burnos pilnos žodžių • Spingimas jais 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Piešimas migla • Neįmano atskirti Kaino nuo Abelio 	Žodžių mirtis sukuria miglą – neaiškumą, chaosą	
	<ul style="list-style-type: none"> • Brolių kalba • Meilės kalba • Susikalbėjimas • Nėries kontekstas 		33
	<ul style="list-style-type: none"> • Rašymas kreida ant nugaros • Pasaulio išnykimas • 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Žodžių nudulkinimas • Nutrinimas • Nesupratimas • Kaltė lyg pūlinys • Buvimas kartu tik skausme 		35
	<ul style="list-style-type: none"> • Graffiti • Smagu juo rašyti – jis laikinas 		36
	<ul style="list-style-type: none"> • Baimė • Vaikystės skydas • Pasislėpimas nuo pasaulio • Vengimas liūdnu eilėraščių 		37
	<ul style="list-style-type: none"> • Sakoma, kad žmogumi kalba Dievas • Laukiama – ištrynimo – mirties 	Mirtis – kaip teksto ištrynimas	38
	<ul style="list-style-type: none"> • Sustojimas kryžkelėje dėl vardų 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Gyvenimas graffitije 	LAIKINA EGZISTENCIJA	41
	<ul style="list-style-type: none"> • DALIOS, IŠLYGINTOS RAIDĖS 		

	<ul style="list-style-type: none"> • Klausama, kur gyventi: vakar, šiandien, rytoj • Dabartis lyg narvas 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Prašoma suteikti vardą – kaip gyvenimą 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Šaukia skelbimai, o tu pieši 		
	<ul style="list-style-type: none"> • Žemė yra žemė • Kraujas yra kraujas • Nori surasti neliestos, nesutepotos žemės 		48
	<ul style="list-style-type: none"> • Negalima jausmų braukti, rašyt viešai • Noras viską išrinti 		49
	<ul style="list-style-type: none"> • Žmonės ilgisi namų ir mirties • LAUKIMAS, kad nebebus veidų ir vardų 	NAMAI PRILYGINAMI MIRČIAI	50
	<ul style="list-style-type: none"> • Prašoma pašaukti vardu, atspėti 	VARDŲ MIRTIS	51
	<ul style="list-style-type: none"> • Baigiamas grafiti • Prašoma amžinybės • Klausama apie mankurtus 		52

7. Eilėraščių rinkinys „Tebūnie“ (2006)

Taip gera kalbinti tuo, kurių nebėra	<ul style="list-style-type: none"> • Pokalbis su mirusiais • Lyg pasiruošimas mirčiai • Ramybė viduje 	MIRTIS IR JOS ARTĖJIMAS	7
Mariau	<ul style="list-style-type: none"> • Pokalbis apie mirštančius sodo medžius 	RAIDĖS AUGIMAS	8

	<ul style="list-style-type: none"> • Komunikacija vyksta raštu • Medžiai palieę • Nemokėjimas mylėti • Kaltės jausmas ir pripažinimas • Tarsi susitaikymas su savimi 		
Toks geliančiai baltas speigas	<ul style="list-style-type: none"> • Vidinis jausmas lyg speigas • Baimė kalbėti • Žeidžiantys žodžiai – kruša- agresija • Bijantis groti berniukas rėmuose 	NEJUTRA BAIMĖ (IR UŽS- LĖPTA) AGRESIJA	9
Žydi paukščiais	<ul style="list-style-type: none"> • Išorinio pasaulio mirtis • Vidinis susitaikymas su tragedija 		10
Semiu saujom	<ul style="list-style-type: none"> • Noras paliesti žemės širdį 		11
Vakarėja	<ul style="list-style-type: none"> • Beprasmybė – neturima kam atiduoti dienos 		12
Vakar	<ul style="list-style-type: none"> • Ruduo • Negyjanti žaizda amžina, bet jau sava • Suvokimas, kad kitaip nebebus 	SUSITAIKYMAS SU SKAUSMU NAMŲ GEDULAS (STADIJOS)	13
Sugrįši	<ul style="list-style-type: none"> • Tikėjimas, kad sugrįš neišsipildo • Lieka vienatvė 		16
Net graudu	<ul style="list-style-type: none"> • Prisikėlimas siešios 		17
Visi mano laiškai	<ul style="list-style-type: none"> • Tikėjimas prisikėlimu 		
Sapne ištariau	<ul style="list-style-type: none"> • Sapnas • Dingęs sakalas • Likęs Antakalnyje • Svajonės patikrinimas • Nuodėmė dėl žodžio 	SAPNAS NAMAI	19

Viskas atimta	<ul style="list-style-type: none"> • Liko tik liguistas žodis • Norima užmaršties • Žodis veikia kaip atmintis 	ATMINTIS ŽODŽAI	20
Kai pritrūksta žodžių	<ul style="list-style-type: none"> • Nebereikia žodžių, kad save išreikštum, išsakytum • Savasties patyrimas be žodžių 	SAVASTIS ŽODŽIŲ NETEKTIS IR SUSITAIKYMAS AUGIMAS	21
Penkių bažnyčių	<ul style="list-style-type: none"> • Klajojimas mintyse po naują miestelį 		22
Jeigu rasčiau	<ul style="list-style-type: none"> • Naujo gyvenimo pradžia • Dykuma, Nojaus arka 	AUGIMAS	23
Jaučiu stovi	Pokalbis su motinos nuotrauka Mistika	MISTIKA	24
KARTAIS NEGYVENU	<ul style="list-style-type: none"> • Negyvenimas • Distancija • Disociacija 	Disociacija	25
Viešpatie	<ul style="list-style-type: none"> • Noras padėti DIEVUI 	RELIGIJA	26
Noriu grįžti	<ul style="list-style-type: none"> • Noras atgal į praeitį – savo laikotarpį • Susigrąžinti daiktus • Noras surasti namus 	NAMAI Pyktis (noriu, bet negaliu)	27
Grįžta ir neranda	<ul style="list-style-type: none"> • Grįžta namo ir neranda savęs 	SUVOKIAMAS NEGALIMAS SUGRĮŽIMAS SAVASTIS	28
Želia svetimos	<ul style="list-style-type: none"> • Gimtoji žemė apaugusi piktžolėmis 		29
Jaučiu	<ul style="list-style-type: none"> • Protėviai • Neišpildymas jų valios 		30

	<ul style="list-style-type: none"> • Anūkės dalybos pusiau • Kaltė • Atstūmimas 		
Migloje	<ul style="list-style-type: none"> • Žirgai iš paveiklo nori namo 	PROJEKCIJA Į KITAĮ	31
Dažnai	<ul style="list-style-type: none"> • Ilgesys • Knygos durys • Slenkstis • Kalbėjimas • Gyvenimas čia su jais 	SLENKTNĖ BŪSENA	32
Žemė	<ul style="list-style-type: none"> • Žemė pikta • Juokdarys nori atgal į pasaką • Tikrovė/svajonė 	ŽEMĖ DESPOTĖ ŽIAURI TIKROVĖ	33
Neatsigręšk	<ul style="list-style-type: none"> • Kalbančiąją seka namai • Sako, kad to nebėra 	SUSITAIKYMAS	34
Yra dienų	<ul style="list-style-type: none"> • Ramybė • Dievas – GALBŪT 	RELIGIJA	35
Medaus nebus	<ul style="list-style-type: none"> • Nykimas 		36
Dienos nebus		Apokalipsė	37
Karų nebus			38
Mano šešėlis	<ul style="list-style-type: none"> • Miega ir sapnuoja ją • Atranda kažką raudoje, čiulbėjime, žemėje • Save mato kaip kitą 	DISOCIACIJA	39
Lietuva	<ul style="list-style-type: none"> • Meilė Lietuvai, kurios nebepažįsta 		40
EMIGRUOSIU	<ul style="list-style-type: none"> • Naujo pasaulio sukūrimas • Dvasinis pasaulis 	AUGIMAS	41

Nr. 2. Laimos Vincės romano „This is Not My sky“/ „Tai ne mano dangus“ veikėjų sąrašas:

1. Marija – pagrindinė veikėja (12 metų).
2. Vilma (5 m.) ir Vanda (8 m.) – Marijos jaunesnės seserys.
3. Nora (Eleonora) – Marijos mama.

4. Vincas – Marijos tėvas.
5. Dėdė Rimas – partizanas (tikras vardas Rytas Vilkas)
6. Teta Ona – globėja iš Punsko (24 metai).
7. Bronius – Onos mylimasis, partizanas.
8. Vladas Pilvelis – Marijos pirmasis vyras.
9. Žygimantas – Marijos antrasis vyras.
10. Milda – Marijos dukra.
11. Keitė – įvaikinta Marijos jauniausia dukra. Studijavo meno istoriją Kolumbijos universitete.
12. Barbora – Keitės pamotė.
13. Bilas – Keitės patėvis.
14. Ispanė Alma – Keitės auklė.
15. Tadas – Marijos sūnus, kalinys.
16. Lukas – Marijos pirmagimis, Pilvelio sūnus.
17. Saulius – Marijos sūnus.
18. Baba – Žygimanto motina, žiniuonė.
19. Kita Marija – partizano Rimo žmona.
20. Perkūnas – partizanas, laikinas Marijos globėjas, mokytojas.
21. Emilija – Mildos krikšto mama.

Nr. 3. Bendros Laimos Vincės ir Liūnės Sutemos kūrybos kategorijos: trauminiai elementai (psichologiniai ir kultūros)

Liūnės Sutemos poezijos trauminiai elementai	Laimos Vincės romano „Tai ne mano dangus“ trauminiai elementai	Pastabos
Savasties skilimas ir tapatybės netektis	Tapatybės netektis	DISOCIACIJA
Trauminiai sapnai ir dienos vizijos	Trauminiai sapnai ir dienos vizijos	SAPNAI
Slenkstinė būseną	Slenkstinė būseną	
Obsesiškos kartotės ir trauminė atmintis	Trauminė atmintis ir praeities kartotės	ATMINTIS
Tuštumos jausmas, pyktis, baimė, vienatvė, agresija, svetimumas, ilgesys, kaltė, apmirimo būseną (užšalusi UPĖ), netikrumas	Vienatvė, baimė, svetimumas, kaltė, (nunešanti UPĖ), vienatvė.	JAUSMAI

MIRTIS (Žodžių, kalbos, vaikystės, gamtos, savasties. Dabarties, tikėjimo, tikrumo) ir savižudybė, noras žudyti kitus.	MIRTIS (artimųjų, Lietuvos kaip valstybės, tikėjimo, kalbos)	MIRTIS
Savęs projekcija į kitus – neigimas	+	
Fizinis skausmas	Fizinė iškrova (nualpimas, drebulys, šlapinimasis)	PSICHOSOMATIKA
Depresinės būsenos	Depresija	
Namų gedulas (netekties stadijos)	Namų netektis (net kelis kartus)	GEDULAS
Apokalipsė – pasaulio sunykimo jausmas		
Potrauminis augimas	Potrauminis augimas	POTRAUMINIS AUGIMAS
Mistika	Mistika	
Religija (stadijos)	Religija (stadijos)	RELIGINĖ KRIZĖ
Šaukimas – klyksmas (lyg isterija) ir terapija	Audimo terapija	TERAPIJA
Savi, svetimi	Savi, svetimi	
Nėra	Sovietmečio trauma	
Nėra	Seksualinė trauma	
Nutrūkę santykiai ir negalėjimas sukurti naujų	Nutrūkę santykiai su šeimos nariais	
Tarpgeneracija	+	TRAUMOS PERDAVIMAS
Negalėjimas pasakoti	Negalėjimas pasakoti	
Nėra	Globėjos išdavystė	
Vilties praradimas	Vilties praradimas	
PTSS	PTSS	PTSS

Nr. 4. Laimos Vincės ir Liūnės Sutemos galutinis traumos elementų sąrašas:

Laimos Vincės romane	Liūnės Sutemos poezijoje
I. Mirties grėsmė	1. Mirties baimė
II. Sapnai	2. Sapnai
III. Komplikuotas gedulas	3. Komplikuotas gedulas
IV. Tarpgeneracija	4. Tarpgeneracija
V. Potrauminis augimas	5. Potrauminis augimas
VI. Išgyvenusiojo kaltė	6. Agresija